

Núm. 64 ANY XVI

AU!

Tardor 2002

REVISTA COMARCAL
DELS PORTS

Preu: 3'16 €

La Torre del Panto

PASTISSERIA

CASA GORRETA

JOAQUÍN ANDRÉS

Marquesa de Fuente el Sol, 2
12300 MORELLA
Tf. 964 160 174

DES DEL 1900, L'AUTÈNTIC FLAÓ MORELLÀ

Llei del Patrimoni Cultural Valencià

Art. 4.2 Les entitats locals estan obligades a protegir i donar a conèixer els valors del patrimoni cultural existent en l'àmbit cultural respectiu: els correspon especialment adoptar les mesures cautelars necessàries per evitar el deteriorament, pèrdua o destrucció dels béns del patrimoni cultural. Art. 4.3 La Generalitat prestarà assistència tècnica a la resta d'administracions públiques valencianes ... Art. 5.2 Qualsevol que tinga coneixement del perill de destrucció, deteriorament o perturbació en la funció social d'un bé del patrimoni cultural, o de la consumació d'aquests fets, ho haurà de comunicar immediatament a l'administració de la Generalitat o a l'ajuntament corresponent, els quals adoptaran sense dilació les mesures procedents... Art. 5.3 Totes les persones físiques o jurídiques estan legitimades per a exigir el compliment d'aquesta llei... Art. 5.4 La Generalitat fomentarà el marc de col·laboració amb associacions de voluntariat per a la conservació i difusió del patrimoni cultural valencià Art. 87 Les administracions ... hauran de cooperar a les activitats, quan siguin desenvolupades per particulars... Etc...

Encara resultarà que el nostre patrimoni no és valencià....

Tel. 964 160 125

Fax 964 160 151

Portal de Sant Mateu, 3 · 12300 MORELLA Castelló

AU!

REVISTA COMARCAL
DELS PORTS
ANY XVI - Número 64
TARDOR 2002

Consell de Redacció:

Montxo Monfort, Julià Pastor,
Ernest Querol, Narcisa Rambla,
Carles Ripollés, Jesús Sangüesa,
Josep Mª Zapater

Picatge, Edició i Maquetació:

Julià Pastor i Carles Ripollés

Correcció:

Ernest Querol

Recull de notícies:

S. Bordàs, J. Domingo, V. A. Querol,
C. Ripollés, J. Sangüesa

Grafismes:

Montxo Monfort

Portada:

Vera Holbauerová

Distribució i Administració:

J. Sangüesa i J. Pastor

Fotografies:

R. Blasco, S. Bordàs,
J. Domingo, T. Garcia

Impressió:

Jordi Dasso

AU! EDICIONS DELS PORTS

Associació Cultural dels Ports
Costa de la Presó, s/n
Apartat de Correus 18
12300 MORELLA
TÉ Fax 964 161 001
centrelsports@retemail.es
<http://www.elsports.net/aracil>
<http://personal4.iddeo.es/centrelsports>

Membre de la Federació d'Instituts d'Estudis Comarcals
del País Valencià i de la Coordinadora de Centres
d'Estudi de Parla Catalana

Depòsit Legal B-20594-87
ISSN 1136-3797

Subscripció anual

12,02 EUR

Preu exemplar

3,16 EUR

S U M A R I

S

EDITORIAL

Descomarcalització 5

MONOGRÀFIC

La torre del Panto 7

NOTÍCIES

De la comarca 13

Del Forcall 14

De Vilafranca 16

De Morella 17

LA BÚSTIA

Publicacions d'intercanvi 19

OPINIÓ

Els bells camins que no menen 21

Els Ports en venda? 22

Expo de preguntes 23

No sé què pensar 23

ORELLA ESCRIVANA

Successigrafia 24

U M

R

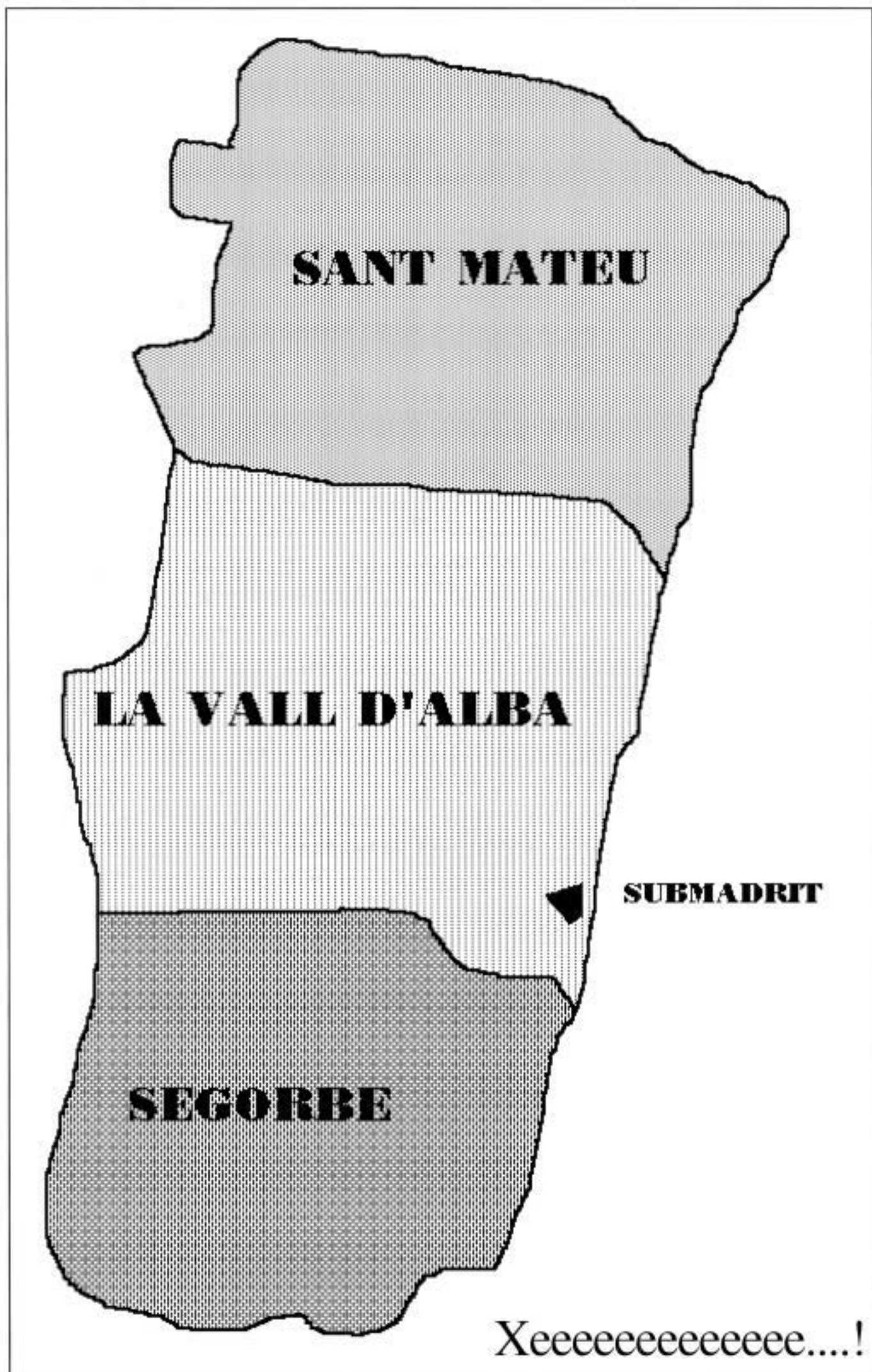
I

A

JA FA TEMPS QUE...

Carreteres i carreteretes 26

EDITORIAL

Descomarcalització

La concentració dels serveis forestals del nord valencià a Sant Mateu, la Vall d'Alba i Sogorb, tot inventant-se unes macrocomarques, ens ha posat en el compromís de dedicar l'editorial per argumentar el nostre desacord. El text és el resultat de la combinació en got llarg de l'agror crítica d'alguns esborranys amb la molta mel de les abelles que tornen a volar entre els romers dels paratges socarrats el juliol del 1994.

No seria difícil de trobar opinions que judiquen insuficient, descoordinat i millorable tot el treball que es fa al bosc per part de totes les unitats i organismes que hi intervenen. Malgrat això, resulta evident que si els agents mediambientals, que és com se'n diuen ara els forestals de sempre, han de pujar i baixar el port per poder exercir les funcions de gestió i control del territori es genera un greu detriment de la qualitat i quantitat del servei. En eixa professió ens cal gent arraijada al territori, coneixedora de l'espai i interessada en la conservació i en tota mena d'accions, tant les normals com les urgents. Al pas que anem i veient que les úniques solucions les aporta el voluntariat, haurem d'anar els paisans a esporgar el bosc com cal; i ja estem una mica farts de pagar per uns serveis que després hem de prestar nosaltres mateixos.

Ens agradaria conèixer els criteris científics o tècnics per establir la curiosa capitalitat de les noves demarcacions, i quin són els arguments de la ciència geogràfica o de l'enginyeria forestal en què es fonamenten.

Caldria veure quins són els recursos forestals de les noves seues administratives. De moment només ens passen pel cap favoritismes polítics, encara que la unanimitat en contra dels quatre partits amb alcaldes a la comarca, els hauria de fer reflexionar. Al nostre còctel editorial no hi afegirem més pebre pel respecte que mereixen els veïns de l'Alqueria Alba i Sant Mateu de Cervera.

El més greu de tot això és el menyspreu olímpic de la nostra realitat comarcal. Ja estem molt farts del intent sistemàtic d'ignorar-nos cada vegada que es (des)organitza un servei. Ens permetem recordar-los que ignorar-nos no voldrà dir mai que no existim.

Si només som un territori on només han de fer cap les activitats depredadores, com les dotzenes de mines que s'anuncien, la contaminació del sofre i de l'ozó sense que ens quede cap benefici ni cap alternativa digna de supervivència, que ho diguen clarament. Si ens volen rematar que ho diguen clar, que ja mirarem de prendre les mesures defensives oportunes.

Qui vulgue carregar-se la comarca ens trobarà sempre de front, siguen els uns, els altres o els de més enllà. Encara que siguem pocs i no massa ben avinguts, no ens resignarem a tindre els serveis a cinquanta, setanta o més de cent quilòmetres.

Som la comarca més clara del País per geografia, per història i segurament també per economia, per llengua i per totes les altres ciències; i no deixarem de ser-ho per martingales polítiques.

Ja fa temps que som estranys: fa quasi dos segles, al congrés dels diputats de Madrid, érem *una pequeña irregularidad* i més cap ací tots els estudis geogràfics ens han de reconèixer com a comarca, inclús quan no quadrem amb els seus models. Mentre s'emporten els forestals, pareix que ens portaran les desnevadores de Sant Mateu, on mai han fet cap falta. La veritat és que no hi ha qui els entengue; ni tenen criteri ni cosa que es paregue. Ací no hem fet cap llei de comarcalització com als Països veïns (Aragó i Catalunya), però vistes les experiències no sabem què és pitjor: quedar-nos emprounciats o que ens descomarcalitzen.

Papers dels Ports de Morella

Número 1 - 2002

● PUBLICACIONS

La Diputació de Castelló a través del Servei de Publicacions difon i promou l'edició de llibres de tema cultural, tècnic, d'investigació o divulgació.

La torre del Panto*

Per Vera Hofbauerová

Situació

La torre del Panto forma part del conjunt historicoartístic de les muralles de Morella¹, se situa en el tram nord-est, i pertany al barri de Sant Miquel. És la primera torre del tram de muralla, que arranca directament de la roca base del castell i transcorre tangencialment a les torres i portal de la Nevera fins arribar a la torre del Trinquet. La part exterior de la torre del Panto afronta amb el Prat. En el llenç de muralla contigu al parament nord-est de la torre està el portal del Panto, que dóna accés a l'Alamera. Per la part interior de la població, la torre afronta amb la plaça de bous, situada en l'antuixà del castell.

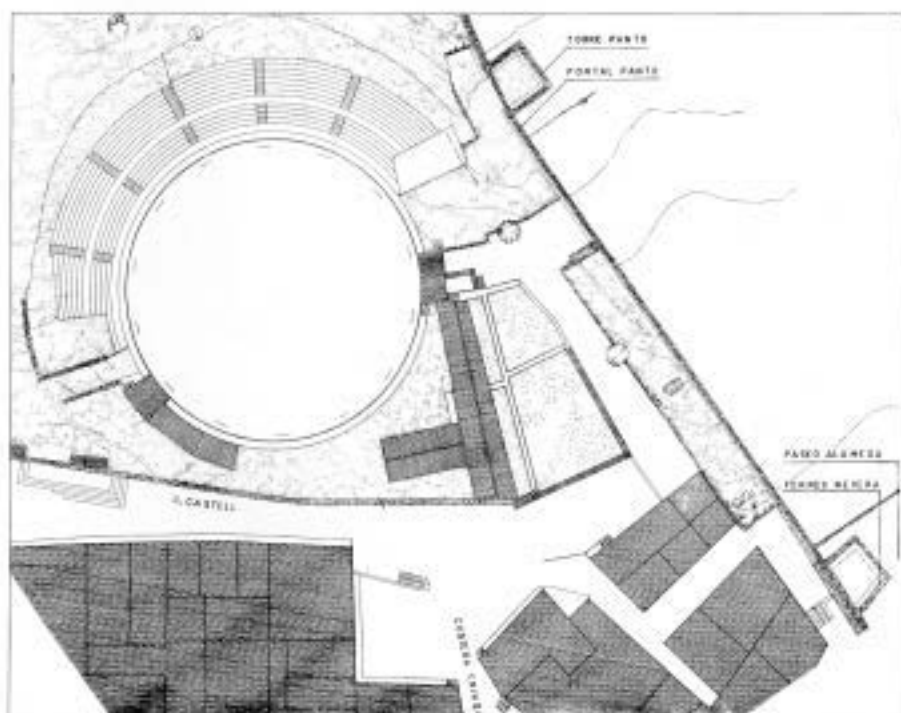
Les muralles

La situació privilegiada de Morella, assentada sobre una muntanya que domina la resta del paisatge, li ha donat a la població, des de sempre, una gran importància estratègica. Les muralles i les torres són el reflex més tangible i rellevant d'una història mil·lenària d'esforços i ganes de posseir-la. Les muralles han protegit els morellans dels enemics en esdeveniments bèl·lics, però també els han acompanyat en nombrosos i llarg setges.

Segons els documents de l'època es pot entendre que sobre l'inexpugnable

roca ja existia el castell quan, l'any 1090, Morella va ser conquerida pel Cid Campeador i que el castell i la ciutat ja estaven fortificats quan, dos-cents anys més tard -1232-, els senyors moros l'entregaven a Blasco d'Alagó, un dels nobles del rei Jaume I. Falta, no obstant, investigar el perímetre, la forma i l'extensió exacta que devia tenir el recinte fortificat en temps de la dominació musulmana. És molt possible que els seus habitants ocuparen la part sud de la muntanya on posteriorment es va formar el glacis del castell, hipòtesi que confirmen les restes d'una mesquita, indicades en una colla de plànols antics.

A partir de la segona meitat del XIII, després de la conquesta de Morella, van anar arribant repobladors. L'extensió del recinte musulmà original ja no era prou per acollir tota la població, que es va dotar de nous solaris al mateix temps que es començaven a edificar les muralles. Les obres de construcció van continuar al llarg de tot el segle XIV. Va ser en aquesta època quan, com a resultat dels nombrosos conflictes bèl·lics del rei Pere el Cerimoniós, la labor de fortificar les ciutats i viles dels regne d'Aragó i València es va fer especialment intensa i va ser quan es va bastir el definitiu sistema gòtic de defensa de la ciutat. Aquestes obres es posen de manifest en diversos contractes que fa el «manobrer de murs i vaylls» de la vila amb dife-

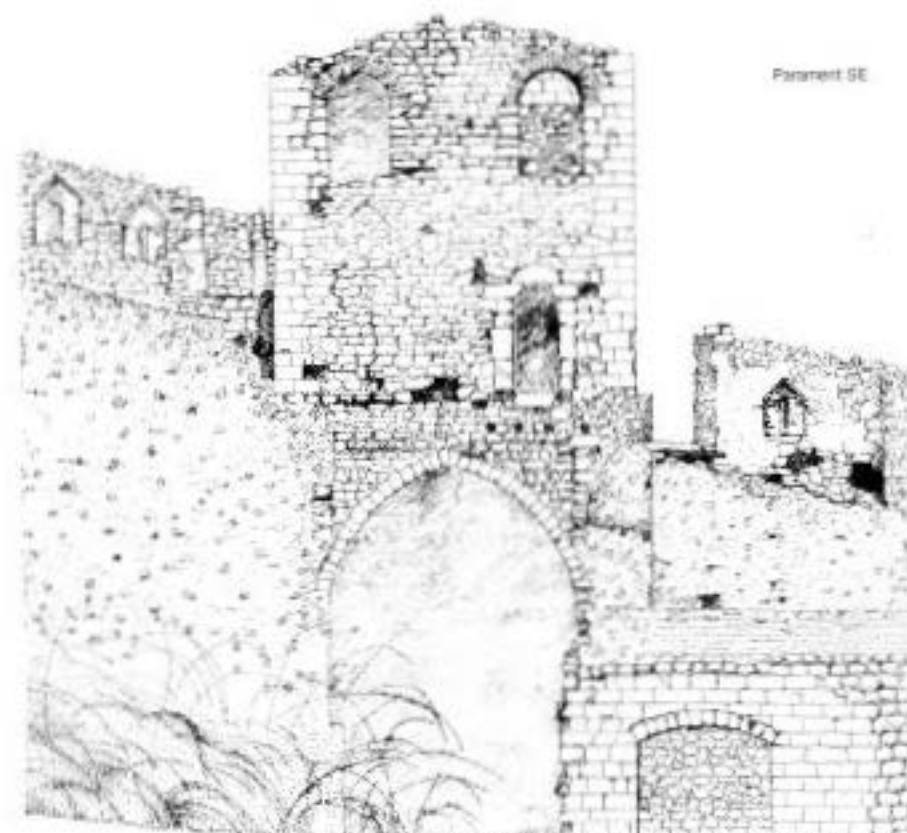

Parament NW

rents mestres d'obres i obrers. En un d'aquests contractes s'especifica: «l'any 1362 el mestre d'obres Domènec Taraball (o Çaravall) treballava en la partida de la basa parroquial de sent Miquel».² Aquí és on se situen el flanc nord-est de la muralla i la torre del Panto ja documentada en diferents contractes del segle XIV.

Per a l'assentament de la muralla es van aprofitar els perfils rocósos corresponents a les corbes de nivell del terreny. Els cingles que fa la roca, a més de ser una base per als murs, feien la muralla inexpugnable. L'excepció de la regla són els dos llenços oposats, que abraçen la població lateralment al sud-oest i al nord-est, que tenen l'origen a la

Parament SE

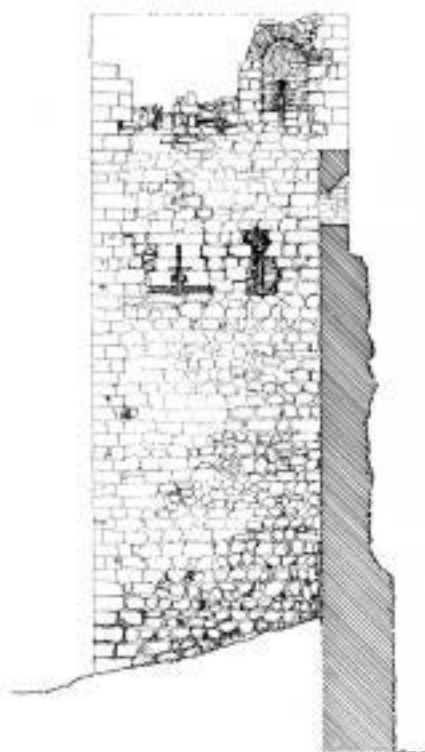

roca del castell i baixen rectes, perpendicularment a les corbes de nivell de la muntanya.

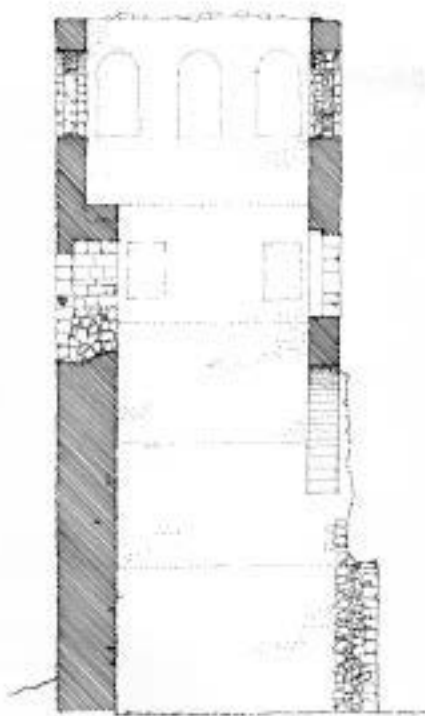
En el volum construït s'observen nombroses restes de tapiat, englobats en la fabrica de carreus, que és l'obra típica de la muralla després de la reconquesta. Les citades restes, juntament amb una porta tapiada de dimensions menudes, situada en el primer tram del llenç nord-est des del castell testimonien amb tota probabilitat l'antiga muralla àrab.

La morfologia del sistema defensiu medieval, de murs alts i relativament prims amb un pas de ronda en tot el perímetre i amb torres altes de guaita i defensa, ha mantingut el seu caràcter original sense grans transformacions fins ara. Les poques intervencions substancials es van dur a terme als segles XVII i XVIII. Mentre les ciutats a la resta d'Europa es fortificaven amb nous i sofisticats sistemes barrocs, adequats a les complicades tècniques de la guerra, a Morella simplement es van rebaixar i reblir de terra algunes torres per a col·locar les bateries. Al mateix temps es va substituir la franja almenada de la muralla per una altra amb aspilleres. Les últimes reparacions de gran envergadura es van fer a les guerres carlines del segle XIX. Durant aquests anys es van

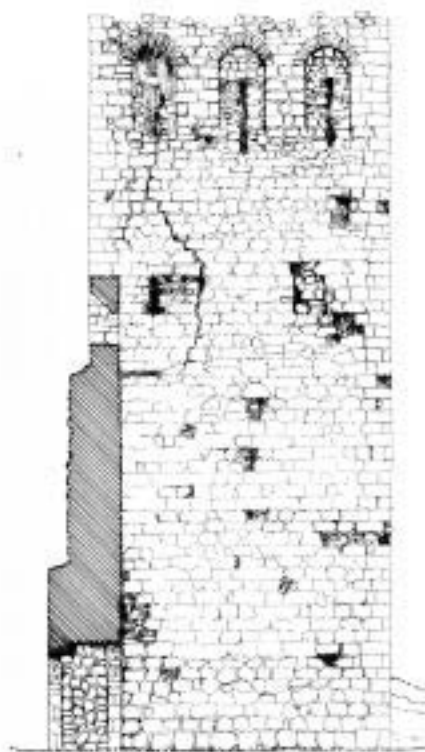

Parament SW

Interior

Parament NE

refer, entre altres coses, la part superior amb aspilleres, es van reparar les cobertes de varies torres i el pas de ronda. Al llenç nord-est li van afegir -com estava molt exposat als atacs, sobretot des del Collet de Sant Pere- un ample mur de reforç en tota la extensió. A la III Guerra Carlina (1875) les muralles van complir la funció de protegir la ciutat per última volta.

Estat de conservació

La forma de la torre és d'un potent prisma de 12,50 m d'alçada aproximadament, enlairat sobre una planta rectangular, lleugerament irregular, d'uns 5,50 x 6,50 m en els paraments exteriors. Queda per veure encara el tipus de sòl sobre el que està assentada, ja que la

base, tant a la part de fora com a l'interior, queda tapada per acumulacions de terra.

Actualment aquesta genuïna arquitectura militar no té forjats intermedis ni de coberta, elements que es van fer malbé probablement a la tercera Guerra Carlina. No obstant això, diversos detalls com aspilleres, permòdols de suport de bigues -típics per a la col·locació d'un forjat llenyós- o la reducció del gruix del mur, han ajudat a determinar la divisió horitzontal en planta baixa i tres nivells superiors. Cal afegir que a un nivell intermedi es troben uns quants forats de bigues, inserits barroerament al parament nord-est, senyal de l'existència d'un altre forjat.

Disposem d'un interessant informe que descriu la reconstrucció de les mu-

ralles pels anys 1873-75, on es diu: «Sobre este local se ha hecho un nuevo piso de madera, arreglado el tejado casi por completo...».³ Amb tota probabilitat els forats d'inserció de les bigues corresponen a aquesta reconstrucció. El document parla també de la coberta. Se sap que les torres de la muralla de Morella tenien antigament cobertes de teula àrab a un vessant. Una bona mostra d'això la tenim a la torre del portal de Sant Mateu i en gravats de l'època. En un contracte d'arrendament de la torre del Panto de l'any 1386 s'especifica: «... ço es de terra et de fusta a terrar les cobertes».⁴ Les teules -la paraula terra creiem que cal entendre-la com teules- es col·locaven antigament sobre una solera de fang. Hi ha un altre document, un dibuixet de F. Oliet de l'any 1861, on es veu clara-

Document d'arrendament de la torre del Panto

Arxiu Històric Eclesiàstic de Morella (A.H.E.M.), Caixa 12. Protocols del notari Guillem Esteve. 15 maig 1388.

Transcripció

Coneixeran tots com no en Matheu Porta, en Matheu Cavayll i en Guillem Palma jurats de la vila de Morella, en Pere Viciat manobrer dels murs de la dita vila et en Nicolau Scriva notari sindich i procurador de la dita vila donaren a cens o tribut a Narnau Morera present i als seus la torre primera davall lo castell de la dita vila situada en la parrochia de Sent Miquel segons afronta ab lo mur et ab lo Prat i ab antuxa que es dins la dita vila a cens de V sous quiscun any pagadors en la festa de Sent Miquel del mes de setembre. Fadiga etc.

Et confesam haver auts per entrada de dit censal V sous.

La qual age a tenir en condret de ço que necessary sia i que noy acollija persones estranyes sots tal forma manera i condicio que si la dita vila la havie necessary tempore necesitat de guerra que las puxe pendre.

Et lo dit Narnau Morera rebe la dita torre

ment la coberta de la torre del Panto a una vessant. Malgrat aquest dibuix, les restes de maçoneria amb pendent a dues aigües en els paraments est i oest i unes marques de col·locació de bigues en el coronament horitzontal nord-est detectats en una fotografia antiga, indiquen que la torre tenia una coberta a dues aigües, com a mínim a partir de l'última reforma de la tercera Guerra Carlina.

Els paraments de la torre situats cap enfora, d'aproximadament 1,30 m de gruix, estan construïts de maçoneria de carreus reforçada als quatre cantons amb carreus perfectament treballats i escairats. A la planta baixa i els dos nivells següents s'insereixen aspilleres fetes amb carreu, algunes d'elles amb forma de creu i orbe. Les aspilleres de la torre del Panto són les úniques de la for-

tificació de Morella amb aquesta configuració. També és única la ubicació, al segon nivell, d'unes cambres de tir, un espai creat amb carreus en el gruix del mur. El pis de davall de la coberta té tres finestres a cada costat, acabades amb un arc de mig punt format amb pedres planes posades radialment. Estes obertures d'uns 70 cm d'ample i d'1,50 m d'alt en el punt superior, han estat tapiades en les Guerres Carlines amb pedra i atovons per convertir-les en aspilleres. Actualment les dels paraments nord-est i sud-oest estan parcialment sòsides. En unes fotografies antigues s'observa la mateixa tipologia de finestres a les torres de la Nevera, de Sant Miquel i del Sol. També es troben al portal de Sant Mateu: es tracta d'un element emblemàtic de les torres medievals morellanes.

El parament sud-est, orientat cap a la població, és el més complex constructivament. Ocupa la meitat inferior una gran obertura de 3,5 m d'ample i 7 m d'alçada en el punt més alt, que conclou amb un arc apuntat que sosté, al seu torn, la meitat superior del parament, de maçoneria d'uns 60 cm de gruix. A l'alçada del segon nivell, corresponen aquí al pas de ronda, hi ha una porta de 70 cm d'ample, amb llindes de carreu; el llindar és un gran carreu a l'exterior i, a l'interior, està format per grossos taulons de fusta. A l'últim nivell se situen dues finestres d'igual configuració que les situades en els tres paraments restants.

Aquí cal ressaltar que la vista d'una bona part de la meitat inferior de la torre està tapada per un dipòsit regulador d'aigua, que es va construir a principis del XX, a la distància d'uns 3 m del parament.

És important detenir-se a examinar el parament sud-est ja que la seua peculiar aparença no és original. És evident que falta la capa de revestiment exterior, obrada, segons algunes restes existents, en fàbrica de carreus a bona part dels dos llenços adjacents a la torre. Això vol dir que el conglomerat de pedra i morter a la vista és el nucli de la muralla que, a més, fa suposar, mirant els volums laterals de la torre, que aquí hi va haver una edificació anterior, probablement islàmica. Al mateix temps, tant les dovelles de l'arc-suport, com un acabat rudimentari i sense cap marca de canteria, i les varies filades superiors contigües de maçoneria fins al nivell de

la porta, fan veure que estem davant de l'interior del parament. Els senyals d'eliminació forçada de tota una paret s'observen als dos costats de la gran entrada de la torre, amb una secció de mur de 1,00 a 1,30 m de gruix.

Desencrostar, és a dir arrancar el parament exterior de les muralles, era una pràctica usual en la història de les guerres, amb la finalitat d'arribar al seu volum interior més dèbil i menys resistent als impactes, per tal de demurrir la muralla. Però els paraments desencrostats són deguts també -i aquest és el cas- a l'extracció de les pedres per a la seua reutilització: les pedres de la muralla van servir per a l'edificació de la plaça de bous a principis del segle XX. El pas de ronda, element unificador de tota la murada, que no existeix en aquets tram, recorria en el passat per la part superior del parament arrancat que era, a la vegada, el mur de tancament de les plantes baixa i primera de la torre.

Ens queda encara una pregunta important: com s'entrava originalment a la torre? A la part inferior dreta del mur seccionat, en un parament de carreus, existeixen vestigis d'un muntant: no és difícil imaginar que pertanyia a una entrada i que la seua configuració era similar a les altres entrades de les torres morellanes.

Per a finalitzar el breu estudi del parament citaré una altra vegada la memòria de les reparacions: «... arreglado ... mas una ventana en el (piso) principal con vista a la población». Segurament es tracta de l'habitació del primer pis, d'una gran alçada i que inclou en el seu espai l'arc diafragma i que la finestra estava en el parament derruït, probablement en el lloc d'una altra preexistent.

Aspillera amb forma de creu i orbó, 2a planta

Coronament, finestres transformades en aspilleres

Com a conclusió es pot afirmar que la torre del Panto és una construcció militar formalment homogènia, es a dir, que no presenta, fora de l'adequació de les finestres en aspilleres, cap reforma posterior que pugue tergiversar la seua fisonomia d'una genuïna defensa gòtica morellana del segle XIV.

Finalment cal afegir que Panto, paraula de significat desconegut fins ara, no és l'únic nom de la torre. Al llarg dels segles se n'ha dit del Públic o del Bordell, ja que als voltants, intramurs, existia a l'Edat Mitjana un edifici públic.⁵

Origen i descripció dels danys

Les causes principals dels danys que afecten actualment la torre i que han portat a la progressiva degradació són dos: l'home i els agents atmosfèrics. La última destrucció de la coberta i part dels forjats va ser causada per l'home, després de reparar els deterioraments anteriors, i es va produir a la III Guerra Carlina: sabem, per documents escrits, que el flanc nord-est de la murada, inclosa la torre, van ser objecte de diversos bombardeigs. Un altre atac a la muralla i a la torre es va produir a principis del segle XX, quan es van arrancar pedres dels paraments, com s'ha dit més amunt, per a fer la Plaça de Bous. Aquestes dues actuacions ràpides van provocar i facilitar uns processos destructius naturals lents, però continus, ocasionats per la pluja, el sol i el vent.

Els danys estructurals progressius més greus s'evidencien en el coronament. És a dir, en una zona de la torre, desprotegida i sense cap lligam horitzontal, que està directament exposada als fenòmens climatològics. La maçoneria presenta, en la totalitat, morter d'unió degradat i parcialment s'observen juntes sense morter. Això és, a la vegada,

un dels orígens del desprendiment de volums construïts.

Un altre greu problema és la llarga bada localitzada a la part inferior d'una de les finestres del parament nord-est, o sigui, en el punt dèbil de la fàbrica. Aquesta bada, acompanyada de fissures, es va crear en el seu moment probablement per un impacte de bala. En els anys recents, a causa de la penetració de pluja que va acompanyar la degradació completa del morter d'unió, la bada es va obrir i va arribar a tenir una dimensió alarmant. Una de les primeres conseqüències de la separació del parament és la solsiada, l'any 2001, de l'arc de tancament de la finestra.

La gran lesió del parament sud-est, que no afecta directament l'estabilitat de la torre, però que en dificulta la interpretació, és la falta de volum construït en la part inferior.

En la superfície dels quatre paraments es localitzen zones amb morter degradat, sobretot a la base: aquí la acumula-

Accés al pas de ronda, 2a planta

ció de terres aporta una indesitjada humitat a la fàbrica i contribueix a la descomposició del morter.

Cal remarcar diverses empremtes de bales esfèriques immortalitzades a la maçoneria exterior que van provocar fractures puntuals de pedres amb pèrdua de volum; aquestes empremtes es mantindran, ja que pertanyen inseparablement a la llarga i densa pervivència històrica de la torre.

L'últim dany, sens dubte molt greu, és la falta de coberta, element protector del volum construït i dels sostres intermedis que, de la mateixa manera que la coberta unifiquen l'espai interior.

Conclusió

El resultat de l'estudi de la torre es pot veure en el quadre de l'estat de conservació. Aquí s'enumeren tant els danys/causes com els elements destacables. El coneixement d'ambdós és necessari per a establir els treballs de restauració.

Propostes d'intervenció

La valoració i la síntesi dels estudis previs resumits en la investigació històrica, l'anàlisi estructural i dels danys formen un marc de coneixements globals de la torre. Aquest coneixement de realitats diferents, però estretament relacionades, condiciona la creació dels criteris d'intervenció que es resumeixen en els punts següents:

Consolidació

La tasca consisteix en la consolidació adequada de l'estructura murària portant de l'edifici, posant especial atenció en el coronament. Les intervencions es faran preservant l'autenticitat històrica de la torre, és a dir, es respectaran els materials i els detalls originals i les em-

Estat de conservació

A.- Danys a la base

- Acumulació de terra

B.- Danys a l'estructura murària

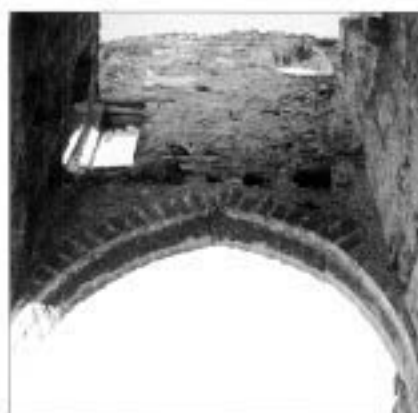
- Humitats ascendents
- Falta de lligam de coronament
- Pèrdua de volums de maçoneria
- Degradació del morter de juntes
- Falta de morter de juntes
- Fractures puntuals de pedres amb pèrdua de volum (empremtes de bales esfèriques)
- Bades i fisures

C.- Danys en l'estructura de fusta y coberta

- Falta de coberta
- Falta de forjats i escales
- Falta de portes

D.- Detalls

- Aspilleres
- Permòdols de sustentació de bigues
- Forats de col·locació de bigues
- Empremses d'entaulat
- Reducció del gruix del mur
- Empremses de bales esfèriques
- Restes de diverses capes de revocament

premses del temps com són les marques de bala, el tapiat de les finestres, etc. De cap manera la torre, una volta restaurada, ha de donar la impressió de ser nova. En els treballs no es buscarà l'accentuació de la diferència entre l'original i la intervenció, sinó la plena integració de les superfícies consolidades en el conjunt construït, fent servir materials que siguin el més pareguts possible a l'original.

Restitució

En la restitució de parts d'arruïnades és igualment vàlid el propòsit de ser respectuosos amb el detall i la composició anterior. En el cas de la restauració d'espais interiors, la finalitat és facilitar una clara lectura de la seua configuració original.

Arqueologia

La finalitat de l'excavació és la d'alliberar la base de terres acumulades i amb això de les humitats i, al mateix temps, discernir l'assentament sobre el terreny i determinar la correcta configuració de l'entorn immediat de la torre.

NOTES

- 1.- B.O.E., 16-11-65.
- 2.- GRAU, M. (1986): Los Monumentos Góticos Civiles. Els Ports de Morella, Generalitat Valenciana.
- 3.- SALVADOR, M. (1992-93): «Fortificaciones de Morella: Reconstrucción de 1873-1875», *Estudios Castellonenses*, núm. 5, Diputació de Castelló, pp. 421-439.
- 4.- A.H.E.M. Caixa 11, Protocols de Guillem Esteve, 16 juliol 1386.
- 5.- Vegeu la nota 2.
- 6.- GRAU, M. (1974-1978): «El bordell medieval de Morella», *Boletín de Amigos de Morella y Comarca*, Any IV.

* Aquest article és un extracte del projecte de restauració de la torre (2002).

NOTÍCIES COMARCA NOTÍCIES

De la comarca...

Mines

S'han demanat molts permisos de pedreres a cel obert per explotar les argiles i hi ha actes informatius, convocats a Cincorres per la Plataforma Veïnal i a Morella per la Comissió Contra l'Europa del Capital. Alguns ajuntaments han prohibit l'activitat o s'han compromès a declarar una moratòria per poder decidir amb coneixement de causa.

Mancomunitat

La modificació dels estatuts va enfrontar els partits. El PP volie canviar-los, el PSPV mantenir-los. El PP defensava que la representació de cada poble sigui proporcional a la que hi als ajuntaments, mentre els socialistes volien que els representants els nomeni l'alcalde, com fins ara.

Cases rurals

Més de 2.400 euros per cinc dies i un grup de 12 persones és el que pot haver-se pagat la nit de Nadal i el Cap d'Any a una casa rural segons els turistes, mentre que els empresaris deien que els preus eren els mateixos que el de qualsevol pont. L'ocupació va ser del 100 % igual que al pont de la Constitució.

Cabres

Un total de trenta cabres de la reserva de la Tinença de Benifassà i els Ports de Tortosa-Beseit seran reintroduïdes al

Pirineu de Lleida. En l'actualitat es creu excessiu el número de cabres que hi ha a la Tinença (4.800). El número adequat seria de 3.500.

Cincorres

□ El pont de la Constitució es va obrir l'hotel el Faixero.

□ Joan Ferreres va presentar la dimissió com a alcalde per motius personals. El seu substitut és Antonio Albalat, fins ara regidor d'Agricultura.

□ S'ha engegat una escola de música per crear una banda. Els professors són de les bandes de Vilafranca, Morella i Onda.

Museus

Alguns pobles de la comarca han demanat a la Generalitat més facilitats per crear museus amb l'objectiu: que el patrimoni dels nostres pobles no marxi. Estem parlant de les excavacions de la Cova Fosca d'Ares, les restes de dinosaures de Cincorres, etc.

Cine

L'ermita de Sant Pere de Castellfort i la plaça de Cantavella van ser els espais escollits pel director Daniel Múgica per rodar una pel·lícula sobre Ausiàs March. Com en anteriors rodatges, també van participar actors i actrius dels Ports.

Forestals

Els pobles no volen que els forestals marxen a l'oficina de Sant Mateu. Tots els partits consideren que la proposta de la Conselleria és totalment il·lògica, ja que la major massa boscosa és als Ports.

Internet

Vilafranca, Ares, Castellfort i Portell estan desenvolupant un projecte per connectar-se a internet per satèl·lit.

Olocau

□ Olocau serà el primer municipi de la comarca dels Ports que tindrà banda ampla de telefonia i televisió. Aprofitant el soterrament de tots els cables elèctrics i telefònics l'Ajuntament ha dotat al poble d'una red subterrània de gas, telèfon i televisió.

□ La població va celebrar les festes de Sant Marc, que només es celebren cada quatre anys. L'acte central de la festa és la peregrinació a l'ermita.

Trufa

La campanya, que s'espera irregular, va començar el 15 de desembre a uns 100 euros. Els trufficultors esperen millors resultats que l'any passat, que va arribar a uns preus molt elevats però amb una baixa producció.

Aplec

Una comissió formada per dos membres de cada colla s'encarregarà d'organitzar el 26 Aplec al Forcall. La comissió també es farà càrrec de la pàgina web de l'Aplec, que va ser creada a Herbers. Es vol fer un concurs de cartells a totes les escoles.

ITV

Cada vegada més gent passa la ITV dels vehicles a Cantavella o Alcanyís. És molt més econòmic i menys complicat: Un dièsel paga ací 41,42 euros i allí 25,59 amb una segona revisió deudada.

Camins

El camí que comunica la CV-12 amb la N-232 té uns clots de més d'un metre de diàmetre i està fatal el que va de la Todolella a Cincorres. El camí de Sant Antoni de la Vespa també està desfet.

Notícies del Forcall

Les 4 moles

Ara fa dos anys que al Forcall vam pensar en una ruta excursionista i oberta a tots els caminants.

Sense que calgue justificació, però aprofitant els preparatius de la III edició podem parlar una mica de com va nàixer i com volem que es face gran.

En estar treballant a Catalunya, els referents excursionistes que coneixem són els de l'excursionisme català i l'evolució de les marxes i caminades l'he vist a Osona i al Vallès.

Hi ha marxes per tots els gusts, populars de 15 Km amb esmorzar de botifarra fins a maratons pujant un pic de 3000 metres o marxes de resistència de 100 Km.

Comparant les distàncies d'aquestes marxes amb les excursions que fèiem a l'estiu per anar a buscar te o a la Roca de Migdia (Garumba) hi ha una desproporció. El següent pas era provar un recorregut més llarg i, després de buscar els camins a l'agost de 2000, ja vaig completar el recorregut per les 4 moles. Més tard, excursionistes de Morella i del Forcall també van completar la volta i altres recorreguts enllaçant diverses moles. La majoria de les marxes tenen una pujada, una baixada, alguna costera i molta pista. Al Forcall les costeres estan molt clares: pujar 300-350 metres i baixar-los repetint-ho quatre vegades. També hem d'afegir el recorregut per damunt de les moles quasi pla que serveix per sumar km, uns 24.

Tècnicament amb aquestes dades ja tenim definida la marxa, però la finalitat de la marxa és la d'ensenyar els pujadors, els camins i les roques que envolten el Forcall. O, si voleu, la confluència dels rius més importants dels Ports. Les quatre moles ofereixen una composició idèntica, cingle calcari, bosc, unes capes d'argila i terra cultivable, prova

que en origen només hi havia una mola que per fractures i l'erosió n'ha format quatre.

A partir de l'actuació de l'home, els bancals i les hortes, els camins i els assagadors, pujadors amb escales, pistes i alguna carretera formen un paisatge variat, amb les seues històries, moltes es poden llegir caminant. El diàleg entre bosc i bancals és molt interessant, el paisatge a la vora del poble no està compost pel bosc. Dalt de totes les moles hi ha bosc i, per testimonis, sabem que les carrasques arribaven al riu. El procés d'artigar i fer bancals va eliminar carrasques que ara després que quedin erms molts bancals tomen a guanyar terreny, les carrasques, els coscolls i els pins.

La marxa no pretén la travessa de cap mola, els pujadors ens marquen el camí i ens conformem en arribar a un punt destriable de cada mola, que pot no ser el més alt.

Les moles són molt grans i ofereixen més d'un itinerari; a la Mola de la Garumba, el PR V-116 la travessa, el recorregut de les 4 moles només hi coincideix cent metres. A la Mola de Saranyana (Mola de Roc al Forcall), pugem al peiró que hi ha damunt del poble, Sant Pere dels coixos, L'ermita de Sant Cristòfol i el poble de Saranyana els guardem per properes edicions.

La idea de l'excursió ha eixit del Forcall, però els límits dels termes municipals, ni ens els hem plantejat, i la col·laboració amb entitats i ajuntaments dels Ports no es descarta. És més, esperem tenir la marxa consolidada per presentar-la o demanar col·laboració fora del poble.

El recorregut del primer any que es va fer obert al públic semblava inamovible i clàssic, el segon any hem variat una part i al 2003 si podem encara el variarem més, també tenim estudiats itineraris per unes altres quatre moles, dei-

xant dos moles de les actuals i agafant-ne unes altres.

Per motius d'organització, fem la marxa l'agost, encara que per temperatura i participació de gent d'altres comarques seria millor fer-la a la primavera o tardor. Però a l'agost oferim una activitat diferent a turistes i estiujants.

El 2002, als controls hi havia 30 persones de l'organització constituïda per les entitats del Forcall, la preparació es fa a Catalunya amb la participació de la Colònia Forcallanocatalana i l'última setmana és el torn de l'*Hogar del Jubilado*, la Confraria de la Santantònada i l'Ajuntament. És una fórmula que espero que funcione a falta de centre excursionista. Els que vivim fora dels Ports podem aportar punts de vista diferents i participar i col·laborar en la vida del poble encara que només sigue per vacances.

A la caminada, als controls, oferim als participants beguda i coses per picar, això ho fan a la majoria de marxes, l'aigua les llimes i els sucres són recomanables per recuperar forces en la pràctica dels esports. El menjar és un altra cosa; el millor és donar productes ener-

gètics i de fàcil digestió, nosaltres ens hem decantat pels productes típics, panets, pernil, xoris, formatge, no és per fartar-se però sí per fer un tast dels productes que tenim ací.

L'objectiu dels organitzadors és que vingue a caminar gent de tot arreu a conèixer la comarca i li volem mostrar les moles, el menjar, la manera de xerrar i la gent.

A partir de la primera edició de Les 4 moles hem descobert gent a qui li agrada caminar i amb la senyalització i l'edició de petits recorreguts (PR) estem oferint oportunitats de caminar fora de les rogatives. És qüestió de no parar i donar més oportunitats des dels Centres Excursionistes, Ajuntaments o entitats culturals. De la Plana ens arriba informació de marxades i pujades, al Bartolo a Penyalgosa, també els podríem oferir un programa de possibilitats per caminar i conèixer els Ports, que valen la pena.

Ismael Carbó

Assemblea de la Colònia

El passat diumenge dia deu de novembre, la Colònia Forcallanocatalana va celebrar l'assemblea de socis, a la localitat de Sant Carles de la Ràpita.

A l'acte van assistir al voltant de 260 persones, que van venir en autocars des del Forcall, Castelló, Vinaròs i Barcelona, així com amb nombrosos vehicles particulars.

Es va superar l'èxit d'assistència del passat any, la qual cosa va omplir d'alegria la Junta Directiva i, en especial, la presidenta Pilar Polo, que veu així recompensat l'esforç dels darrers anys.

Però aquesta reunió anual no ha destacat solament per la massiva assistència de públic, el seu contingut també ha estat molt interessant i novedós, tal i com a continuació passo a relatar.

En primer lloc, després de les habituals i emotives abraçades de benvinguda, es va començar amb l'ordre del dia, que contemplava els habituals apartats de lectura de l'acta anterior, informe d'activitats, balanç econòmic, presentació del pressupost del proper any, informe de presidència, agraïment a la Generalitat Valenciana i a l'Ajuntament del Forcall per la seva col·laboració, etc; seguidament es va proposar un nou vocal per a la junta, Ismael Carbó, que va ser admès per l'aclamació del públic assistent.

També es va presentar el III volum recopilatori dels butlletins Bisgargis

publicats als anys 1980-1990, que permet tenir relligats tots els escrits i butlletins que han estat publicats des de l'any 1956.

Al marge de l'ordre del dia, es va procedir a firmar un preacord amb la Fundació Blasco de Alagón, representada per la seua gerent Laura Peñarroya, amb la finalitat de finançar els treballs històrics d'un llibre sobre les relacions entre les aldees de Morella i la seua metròpoli, que, sens cap dubte, serà un referent excepcional per tota la comarca dels Ports.

El llibre en qüestió recopilarà tota la documentació recollida al llarg de més de quaranta anys pel professor Josep Eixarch Frasnó, llicenciat en Filosofia i Lletres en l'especialitat de Llengües Clàssiques, sobre els pobles que formen la comarca dels Ports.

Es compta amb informació manuscrita extreta de diversos arxius, tant municipals com notariais o eclesiàstics, l'arxiu de la Corona d'Aragó, el del Regne de València i d'altres particulars i públics en general poc estudiats pel que respecta al tema.

Aquesta quantitat ingent de material històric, que comprén varies caixes i va des del segle XIV fins al XIX, està sent estudiada i classificada per l'historiador morellà Carles Ripollés, que posteriorment redactarà el llibre, sempre treballant estretament amb Josep Eixarch que, malgrat la seua edat, conserva una il·loable vitalitat intel·lectual.

Per a posar-nos al dia de com es troben aquests treballs Carles Ripollés i Josep Eixarch van fer les seues intervencions de manera amena i enginyosa, plena d'anècdotes històriques, que va ser molt aplaudida per tots els assistents, que ja esperen amb entusiasme poder llegir el llibre. I és que no deixa de ser anecdòtic que a un morellà se li encomane la redacció d'un llibre d'aquestes característiques. Però al cap i a la fi, si tenim en compte que les il·lustracions seran del fotògraf Salvador Rabaza, de La Mata, es just afirmar que serà un llibre veritablement comarcal.

En finalitzar l'assemblea, es va celebrar una missa a l'església de Sant Carles de la Ràpita.

La jornada es va tancar amb un dinar de germanor per a tots els assistents, que van poder degustar un esplèndid menú mariner, preparat pel Restaurant Casa Ramon-Marínés, que va sorprendre a tots amb un inesperat fi de festa, una actuació musical en directe, que va agradar molt al mes joves i als no tant joves. Per primer cop donàvem per acabada la reunió ballant *pasodobles* i cançons de l'estiu.

Vam brindar tots amb el cava commemoratiu de l'assemblea, vam comprar la tradicional loteria de Nadal, i, inevitablement, ens vam acomiadar amb la sensació de que el dia havia estat massa curt, i tots vam tornar als nostres llocs de residència habitual.

Sergi Bordàs

Notícies de Vilafranca

Cultura

□ Amb l'arribada de l'hivern, la regidoria de Cultura s'ha fet càrrec del cinema municipal. Cada setmana uns voluntaris s'encarreguen de projectar les millors pel·lícules que també es poden veure a les sales de Castelló. El cinema de la Vila s'ha convertit en pol d'atracció de nombrosos pobles dels Ports, l'Alt Maestrat i també del Maestrazgo de Terol.

Serveis

□ Les AMPA de l'Institut i del col·legi van denunciar que els alumnes suportaven temperatures sota zero als barracons que fan d'instal·lacions educatives. També han demanat l'agilització de les obres del nou IES y el nou col·legi perquè es puguin deixar els barracons, que no tenen les condicions que fan falta.

□ El centre de salut ha incorporat un nou servei de comare que evitarà més d'un centenar de desplaçaments mensuals a Castelló, de les mares per a fer el

control del seu embaràs. A més, el centre ha estat escollit per fer una experiència pilot del servei d'hematologia. Tots els mesos un professional es desplaçarà al municipi i els professionals del centre estan rebent classes per atendre els malalts que necessiten medicació anti-coagulant.

Patrimoni

□ La UJI ha triat Francesc Miralles per fer una mostra fotogràfica del paisatge de pedra en sec: casetes, murs, gateres, comptadors, pois, assagadors. Posteriorment es publicarà de «La pedra seca a Vilafranca, un paisatge humanitzat».

□ La corca està afectant seriosament alguns dels retaules i altars de fusta de l'església de Santa Maria Magdalena. A més el teulat també presenta deficiències. S'ha demanat al bisbat i a les administracions que restauren el temple renaixentista.

Festes

□ La Unió Musical va celebrar la festa de la patrona amb un concert al Parador de Festes amb l'assistència de més de 500 persones. Es van incorporar quatre músics. El 2003 celebrarà el 75 Aniversari.

Solidaritat

□ Al novembre es va dur a terme una nova edició de la Setmana de la Solidaritat. Colombians, marroquins i romanesos van explicar com van arribar fins aquí, amb referències a les màfies que porten gent a la vila i a les jornades de més de 16 hores. També ens van contar com van aprendre a parlar l'espanyol. Alguns volen tornar als seus països, però hauran de canviar molt les coses.

EL AGUA ES NUESTRA RAZON DE VIDA

IRRIAGRO

SISTEMAS DE RIEGO

INSTALACIONES Y PROYECTOS DE:	VENTA Y SUMINISTRO DE MATERIALES DE:
<ul style="list-style-type: none">• Sociedades de riego.• Riegos por aspersión y goteo.• Conducciones de agua.	<ul style="list-style-type: none">• Riego por goteo.• Riego por aspersión.• Jardinería.

Ctra. Morella - Km. 3 - Tel. 964 730 920 - Fax 964 730 921 - Castellón

Notícies de Morella

Cultura

□ L'observador meteorològic Joan Amela ha penjat una excel·lent pàgina a la xarxa: www.morella.net/eltemps.

□ Les I Jornades de Bolets van incloure una conferència de José Agustín Amela, una recerca col·lectiva a Pereroles, una exposició a les sales gòtiques de l'ajuntament i unes sessions de degustació en un restaurant de la ciutat.

□ La Banda Mestre Candel, amb motiu de la festa de Santa Cecília, va atorgar el premi al Cor Parroquial. La Banda, en el seu concert al teatre, va estrenar l'obra *La Conquesta de les Illes* de Jesús Palos Traver.

□ El Col·lectiu dels Ports contra l'Europa del Capital ha projectat a la Casa Ciurana *La estrategia del caracol*, *Estado de sitio*, *La noche de los lápices* i *La vendedora de rosas*, per debatre sobre problemes de l'Amèrica Llatina. També van programar altres títols per parlar de problemes socials: *La cuadrilla*, *En construcción* i *El gran dictador*.

□ Dins de la mostra Reclam 2002 es van presentar tres espectacles: *Altra Bilis* del grup Micomicón; *Històries de la Botiga encantada* de Teatre de la Sargantana i *Apuntes para un tratado de cocotología* de Pep Gómez.

Festes

□ Els veïns del barri de Sant Miquel van fer festa sonada per commemorar el patró a finals de setembre amb gran presència ciutadana.

□ La Plaça de Colom va ser l'escenari d'esdeveniments festius i diversions populars al mes d'octubre. La Tasca del Vi va ser un dels elements de més èxit.

Patrimoni

□ Amics de la Paleontologia i l'Ajuntament van presentar una bona mostra de fòssils de dinosaure i informacions comarcals a la fira Expominer de Barcelona. Els alumnes de l'Institut hi van anar d'excursió i van poder participar en un concurs de dibuix.

□ El PSPV-PSOE va organitzar unes jornades per a debatre sobre la gestió, planificació i futur del patrimoni cultural. Hi van assistir polítics, arquitectes, arqueòlegs, historiadors i urbanistes.

□ Pels vols de Sta. Llúcia es va fer la inauguració oficial de les obres de restauració dutes a terme per l'arquitecta restauradora Vera Hofbauerová a l'ermita de St. Llützer i Sta. Llúcia dels Arcs.

Serveis

□ Es va fer la inauguració oficial del Parc de Bombers Voluntaris de l'entrada del Polígon Industrial, que aglutina els serveis d'extinció i les brigades rurals d'emergència.

□ També es va posar la primera pedra de l'edifici de l'Institut nou a l'arrecerat Passeig de Jaume I.

□ S'ha iniciat una nova il·luminació dels carrers de forma indirecta, començant per la Plaça i el carrer de la Marquesa.

Solidaritat

□ El Grup de Dones dels Ports va organitzar, a les sales de l'ajuntament, una

tenda d'artesanía peruana per ajudar a projectes educatius i socials.

□ La Comissió del 0,7 % va posar a la Plaça la paradeta de comerç just, amb productes elaborats pels països del 3r món amb la intenció de col·laborar en projectes dels països més desvalguts.

Necrològica

□ L'escaquista Ignacio Gasulla va faltar a principis de desembre deixant una mica òrfenes les iniciatives morellanes en aquest esport: el club, l'open i l'escola d'escaes.

Fons Manolo Grau

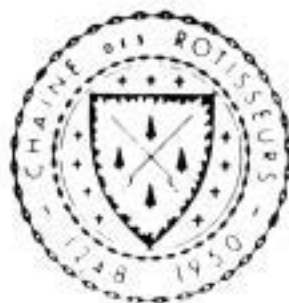
□ Josefina Vidal, la vídua del medievalista Manuel Grau Monserrat, va donar a la ciutat de Morella la part de documentació relativa a Morella que el desaparegut historiadore posseïa.

Altres parts del fons han estat repartides semblantment a Olot, Besalú i el Departament de Semítiques de la Universitat de Barcelona, en funció de la naturalesa del material bibliogràfic. Eixa tasca ingent de selecció l'ha desenvolupada l'Arxiver del Bisbat, Mn. Josep Alanyà, qui treballarà sobre alguns dels materials per publicar una obra biobibliogràfica.

L'acte va ser prou íntim, amb poques persones de la comarca: alguns membres del Centre d'Estudis, l'alcalde, la regidora de cultura, mossén Alanyà i algunes amigues de la donant, que feia uns anys que no visitava Morella.

El conveni recull que el fons queda adscrit a l'Arxiu de la Ciutat, encara que podrà ubicarse on millor pugui fer servei. En l'actualitat està custodiat a Casa Hermelando, la seu de la regidoria de cultura, junt amb altres fons especials de l'arxiu.

La vigilància del fons la farà una comissió formada pel senyors Josep Alanyà i Joaquim Puig, a títol personal, un representant del Centre d'Estudis i un altre d'Amics de Morella, l'associació cultural degana fundada pel filòleg i fill predilecte de la ciutat.

COSTA SANT JOAN, 1
TELÈFON 964 160 336
MORELLA (*Castelló*)

Restaurant
Típica cuina Morellana

Especialitat en Corder farcit trufat

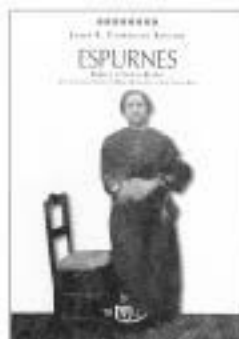

Inicíem l'habitual repàs pels sacs de coses que ens porta el servei de Correus periòdicament i que anem encabint al nostre centre de documentació. Si us pica la curiositat ho tenim al Centre a la vostra disposició.

La històrica publicació trimestral de la Castellonense, ha fet el 2001 un únic número anual de més de 600 pàgines amb alguns articles interessantíssims per a la nostra comarca. El bilingüe pròleg de Germà Colon i Ricardo Pardo dona pas a un número monogràficament dedicat a la cosa militar, i ja ens perdonareu per la reiteració d'esta temàtica últimament a la nostra revista: les coses són com són.

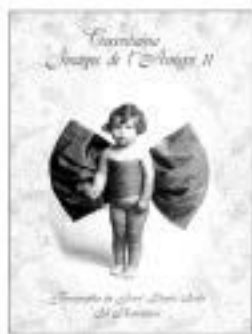

Hi ha un article sobre l'escut dels Gualba, que esmentem perquè és molt similar al del Forcall o Montblanc, encara que a l'article no en parla. Hi ha un article de Beatrice Schmid sobre la freqüència i geografia d'alguns cognoms guerrers com Batalla o Ballester, que són els que ixen ací segons el detall per comarques. Hi ha un article interessantíssim sobre la Guerra de Successió a Morella, signat per Manuel Salvador Gaspar, on també hi ha referències a la resta de la comarca. També trobem gent dels Ports en un article d'Antonio de la Vega sobre guardamarins de la província. Ja ens és ben estrany trobar gent de Morella a la mar salada. N'hi ha un altre de Luis Grávalos sobre les condecoracions que porten noms geogràfics de la província i no cal ni dir que n'hi ha moltes amb nom de batalletes de per ací.

Hi ha un article quilomètric però molt útil sobre la presència militar a la província de 1833 a 1936, essencial com a obra de referència per a contrastar dades i dates. Un article de Jesús Salas Larrazábal ens permet conèixer la presència de l'aviació a la guerra del 36. Trobem referències als aeròdroms d'Ares, Catí, el Mas de les Mates i la Sénia, als bombardejos de Vinaròs, la presa de Sorita pel Cos d'Exèrcit de Galícia i de Morella pel general Aranda. També hi ha referències a l'atterratge d'un avió nacional a dos quilòmetres al nord de Morella, tocat pels trets republicans el 8 d'abril de 1938.

Una altra obra que mereix molt la nostra atenció és editada pel company del Matarranya al 8 de la col·lecció *Lo Trill* i és un epistolari de Desideri Lombarte entre 1981 i 1989. Com és natural hi ha alguna referència a la nostra comarca, com ara la rogativa de Vallibona al seu poble, Pena-roja, així com a límit amb Coratxà (les Morran-des). En una carta li demanaven si coneixia gent de Villores, Pa-

lanques, Hortells o Herbers per anotar quines terminacions verbals usaven. I sempre se'n recorde dels pobles que fem frontera a l'Aragó a l'hora de fer llibres o organitzar actes. Ens fa gràcia trobar una referència al primer número de la nostra revista *Au!* en una carta d'Artur Quintana: «Els de Morella en una revista que hi publiquen van plens de la tèrmica d'Andorra». També hi ha referències a Benifassà i a un llibre d'Artur Quintana esgotat a Morella.

En homenatge a Lombarte també han fet el CD *Una roella al cor*, amb cançons de Quico Etcetera, Los Draps, la Coral de Beseit, el Duo Recapte, Jean-Pierre & Mallén i Túnez & Sesé.

Esta gent tan activa del Matarranya i els Sucarrats mont-roigins han publicat un llibre de J. A. Carrévalo, que amb el títol *Espurnes* recull versions recreades de contalles de la zona. Ens ha fet molta gràcia la de que Franco havié de passar per la general entre Morella i Alcanyís i després d'esperar molt va aparèixer el gitano Franxo, i tots van saludar com de rigor «Francho, Francho, Francho!»

De l'Institut d'Estudis Comarcals del Camp de Túria hem rebut els volums dels seus congressos comarcals amb un article sobre les mancomunitats comarcals i les seues funcions on ixen la nostra i la del Maestrazgo.

També ens envien un quadern de la XI Travessa a la Serra Calderona que acabà a Olocau (el d'allà). Seguint amb marxés, a Traiguera 297 trobem algunes de les que va fer el club ciclista de la localitat maestra-tenca, on trobem els perfils de la III Marxa cicloturista de Vilafranca (fins al Vilar de Canes, Cincorres i Portell) i la IV Marxa dels Tres Regnes (De la Sénia a Mont-roig passant per la Tinanxa i Herbers). És molt interessant el núm. 38 de *l'Estel*, la publicació trimestral del Centre Excursionista de Castelló, amb un petit article sobre les carboneres de la nostra comarca, per Juanjo Sales.

Al butlletí del Centre d'Estudis de la Terra Alta 35 trobem un article de Ricard Ramos sobre els vestigis cèltars a l'Assumpció gandesana.

Una de les novetats és la revista de la Diputació *Penyagolosa*, de la qual hem rebut el núm. 2 de la IV època d'esta preciosa revista que hauria de garantir la seua continuïtat. Hi trobem la biografia de l'arqueòleg

Francesc Esteve, a càrrec de F. Olucha i J. L. Viciano, amb la referència a les seues publicacions, moltes de la nostra comarca. A l'altra revista de la diputació *Plaça de les Aules* 42 hi ha un article sobre els treballs fets a l'església d'Olocau.

De l'ajuntament d'Alcanyís aplega el catàleg de l'exposició de pintures *Viaje por la epidermis* del saragossà José Luis Lasala

Els nostres companys penedesencs han arribat a la conclusió que és millor deixar de publicar una revista divulgativa bimestral i una científica anual i fer-ne només una trimestral, que es dirà *Del Penedès*. La veritat és que ens ha acollonit bastant perquè nosaltres hem fet el camí contrari i ells tenen molta més experiència: esperem no equivocar-nos.

El cronista oficial de Benissa, J. J. Cardona, edita el *Calendari dels Brillants* i en el d'enguany hi ha el resum de l'any meteorològic i fenològic o la predicció pel 2003 en funció dels clafolls de ceba de Sant Joan o els Brillants d'Agost, algunes poesies i evidentment, el calendari que inclou el santoral, les faenes del camp i tot allò que ix en calendaris d'esta classe, com les festes de cada poble valencià, efemèrides o dades astronòmiques.

L'Aiguadolç, 27 presenta un dossier sobre els poetes valencians dels setanta i *Saó* 267, un sobre el malaguanyat Alfons Cucó.

El Centre d'Estudis Contestans ens envia el segon volum de les precioses fotografies de José Llopis «el Retratista» intitulat *Cocentaina: imatges de l'Antigor*.

L'ajuntament d'Alguaire ens envia el treball de Quintí Casals sobre els polítics de Lleida *El poder local i les seves mutacions (1716-1868)*. Un altre ajuntament català, el de Viladecans, ha publicat un llibre de Dolors Sanahuja sobre

l'edat mitjana on trobem una introducció de M. Luengo i P. Izquierdo que fan un estat de la qüestió amb frases com «una primera introducció (...) ja la va fer, com no podia ser d'una altra manera, el mestre Eixarch» o *No ens cansarem d'agrair als mestres i amics Jaume Codina i Josep Eixarch els seus treballs pioners (...) perquè ells han estat el mirall en el qual ens hem abocat i ens han obert les portes per a les futures recerques. Des d'aquesta introducció els encoratgem a seguir treballant en el coneixent històric*. Ens consta que així és.

En la part literària, uns quants ajuntaments valencians ens envien coses: l'Ajuntament de Catarroja ens envia *El Ventre*, la darrera novel·la de Jordi Colonques; el de Montserrat ens envia unes reflexions de Vicenta Serquera agrupades en *Passats de la vida*; el de Torrent les *Cartes d'Amor i de Mort*, de Joan Pla, obra guanyadora del Premi Ciutat de Torrent del 2001, i el de Miramar ens envia deu poemaris dels premis de poesia Solstici.

Paco Tortosa ha fet una ecoguia d'itineraris ambientals i culturals de l'Horta Sud, amb plànols i molta informació. Vicent Soriano és el guanyador del premi Carlos Sarrthou 2001 amb un treball ple de cites sobre la premsa de Xàtiva des de 1844.

**CASA
MASOVERET**

Tel. 964 160 948

Segura Barreda, 1

12300 MORELLA

(Castelló)

*La
Tenda
dels
Pernils*

HORITZONS LLUNYANS

Els bells camins que no menen enlloc

L'altre dia vaig veure *The Chase*, una excel·lent pel·lícula nord-americana dirigida per Arthur Penn i titulada ací d'una manera molt adequada (de les poquíssimes vegades que el pseudònim català no perjudica l'original): *La camilla humana*. L'obra és de l'any 1966 i en ella s'hi troba patent l'explosiva realitat ianqui en la dècada de l'ostentació consumista i de les protestes socials, i és una clara al·legoria a un nivell local del feisme amagat que regeix l'esmentat país i que el sumí durant eixos anys en la consternació (cop d'estat amb l'assassinat de JFK, eliminació de Malcolm X primer i de Martí Luter King més tard,...). La pel·lícula, que també podria anomenar-se «Febre de dissabte a la nit», ja que tota l'acció ocorre en aquest dia, quan normalment la gent passa la nit bevent després d'haver treballat durant tota la setmana, és una crua i explícita denúncia contra una part de la població blanca nord-americana (el càlid sud de les explotacions cotoneres) en particular, però també contra la hipocresia de la societat occidental i els seus fonaments. Miren-la, no els resultarà indefe-

rent i, a part d'aquesta lectura social, els seus valors estrictament cinematogràfics i artístics són portentosos.

Però aquest no és el lloc ni el moment per a aquests assumptes. El tema que vull comentar i que en certa manera ha sigut albirat i pensat gràcies a aquesta experiència és la radical diferència, que segurament tots vostès hauran observat, entre l'educació dels infants a una ciutat i a un poble petit, a un poble diguen-me com els de la nostra comarca. Però més que la simple realitat de les aules, intento captar l'essència de l'existència en aquestes dues realitats tan diferents i iguals al mateix temps (semblances a diferent escala), com són el medi rural i l'urbà.

Crec que l'educació i el creixement de qualsevol criatura a un poble de les nostres característiques és més saludable i recomanable que tots els suposats avantatges que es poden trobar a la ciutat. Un nen al poble creix lliure i sa, lluny de l'abast de la pol·lució i de la fastigosa contaminació acústica de qualsevol ciutat; pot jugar pel carrer sense arriscar la seua vida per culpa dels carruatges mecànics i dels seus centaures conductors, i a més sempre pot expandir les seues ànsies d'aventura pels boscos i els terrenys interiors, entrant en contacte i coneixent de primera mà amb tota la

saviesa de la Natura; i mai serà sotmès a les estúpides convencions i normes ciutadanes, a la complicació existencial fruit del fet i de la necessitat de la convivència d'un tan enorme nombre de persones.

Observen un nen del seu poble, que sempre hi ha viscut, jugant cada vesprada pels carrers, amb la seua bicicleta que pot circular per on vulga amb llibertat, amb els mateixos amics amb els quals sempre estarà i ho compartirà tot (amb els amics de la seua «kinta»), des de la més tendra infantesa i durant tota la vida. Quina diferència aquesta del desenvolupament d'un infant a una ciutat, que passa les vesprades anant a acadèmies o a clubs organitzadors d'activitats lúdiques o esportives, jugant a sa casa als videojocs, i canviant sovint de companys de classe i d'amics cada curs. I quin canvi que sofreixen i observen els nens dels pobles, que ja en plena adolescència o quasi maduresa han d'anar a la ciutat si volen continuar estudiant, a l'institut o a la universitat. S'hi troben quasi amb un nou món, al qual s'han d'adaptar si volen sobreviure, tan si els agrada com si no: s'han d'acostumar a mirar pel carrer i anar sempre a l'aguait si no volen ser atropellats, s'han d'avesar al soroll, a la alienació individual i a la falta d'amor al proïsme, a la gent i als seus costums i nova hipocresia, fins i tot a una altra manera de relacionar-se...

Els demano que es paren a reflexionar una mica i intenten observar aquest fet. Lògicament aquesta és la meua opinió, i qualsevol pot pensar el contrari, o fins i tot contemplar el terme mig de la qüestió a l'hora de valorar-la.

He començat aquest assaig amb la referència a una pel·lícula. Doncs justament aquest fet, simbolitza precisament l'altra cara de la moneda del que és la ciutat. Hi trobem els motors econòmics, els centres de innovació tecnològica, els focus de irradiació cultural i tota la vertebració administrativa. I en la meua defensa de la vida rural, els meus arguments sempre podran ser refutats amb aquestes raons, perquè la societat del benestar no tindria raó de ser sense aquestes i sempre cal considerar els aspectes positius que a cadascú ens interessen. Però en realitat, què és el que es pretén amb aquests avantatges? Els governs o multinacionals munten les seues paradetes i diversions per fer un favor a la gent? Pensen en un desenvolupament sostenible i integrat en la Natura i en la resta de civilitzacions? No. No els importa res d'això, només els diners i que la gent continue treballant i produint, i

gastant sense mesura els caps de setmana, sense preguntar-se el sentit de la seua vida i què és el que realment els deuen. Cal advocar novament per l'autèntica consciència individual de cadascú, cal eixir de la societat de la rabera, denunciar i demostrar l'existència de la Gran Conspiració social, i utilitzar la lucidesa per a ser un individu millor, que respecta la resta de gent i, per descomptat, està integrat en tot l'entorn.

Com deia Prudenci Bertrana, és un greu error anatematitzar el progrés, però cal recordar que no és necessari parlar tant de les meravelles lluryanes, inassequibles per a la gran majoria. Les grans i esplendoroses ciutats de l'estranger, la sublimitat dels Alps i de les cascades del Niàgara... I bé, sí, però diguen-me: ¿quines honestes i desoladores belleses s'amaguen en la blavor de la petita muntanya que s'albira des de casa vostra?

Fèlix Edo

Els Ports en venda?

Com ja sabeu, les argiles roges de la comarca són un material de creixent interès per als empresaris de l'argila del sector ceràmic. La reapertura de l'explotació Azuvi i el gran tall que s'observa ja a La Parreta, a Morella, en són bona mostra. A més, les sol·licituds de permisos d'investigació en zones amb aquestes terres roges estant amuntant-se als mostradors de molts ajuntaments, i es compten per dotzenes.

A hores d'ara és probable que totes les terres roges de la comarca estiguen denunciades (és a dir, que poden sol·licitar el permís d'investigació en qual-sevol moment), perquè hi ha varies empreses interessades, entre elles Vega del Moll S. A., Pàndols S. A. i WBB (de capital anglès).

Especialistes econòmics de Brussel·les, dissenyen el pla d'actuació per a les zones més deprimides econòmica-

ment i demogràfica, i suggereixen que l'activació econòmica de la comarca passa pel turisme i la ramaderia sostenible, a banda de defensar les petites i mitjanes empreses d'artesanía i potenciar el sector terciari (com estan fent les gran potències mundials), tot mantenint el medi natural i el patrimoni tan meravellós i atractiu per al turisme de les ciutats lllevantines.

Després del Leader I, II, el plus i el replús, després d'anys invertint i publicitant el turisme sostenible, la recuperació dels camins i dels assagadors, invertint en cultura (restauracions, museus, projectes, etc), difonent les festes i les tradicions, donant a conèixer alguns del paratges naturals més bonics i autèntics del País Valencià... ara, després de deu anys construint un futur sostenible, ens volen obrir mines a cel obert a prop dels pobles, en paratges únics des del punt de vista etnològic i ecològic.

És fàcil pensar que aquesta frenètica i especuladora activitat minera repercutirà econòmicament en la gent de la comarca, al menys això ens volen fer creure: «Som nous tipus d'empreses mines que ho fem tot bé: traiem argila per al taulell, traiem dinosaures, respectem el medi ambient, regenerem, restaurem, i tot quedarà millor que estava», diuen.

A Cincorres, volen obrir una mina a uns 1.000 m del poble en línia recta, i l'empresa ha parlat de tres o quatre llocs de treball.

- Aquests quatre llocs de treball compensen els que es poden perdre en el turisme o en el comerç?

- Aquests quatre llocs de treball compensen els que es poden perdre en el sector de la construcció, on el 70 % dels clients són gent que s'arregla cases per vindre a estiuejar o descansar els caps de setmana?

Si pensen que a la gent de turisme rural li és igual trobar-se de nassos amb una mina estan molt equivocats.

L'ametla i els nous conreus d'herbes aromàtiques perdrien, en el cas de Cincorres, gran part de les terres més competitives i més planes del terme. Tenim en els recursos un valor d'atracció, i tot un tresor bioetnològic.

A nivell local, quatre llocs de treball, són molt importants. Però per a ser una qüestió econòmicament beneficiosa per a tots i compensar l'elevat risc de pèrdua de treballs en altres sectors, hauria de generar molts més llocs de treball (com a mínim) i tots sabem que això suposaria convertir-se en una població minera sense participar en la producció de res, (sostenible o no) i el malbaratament d'un dels nostres recursos turísticament més preuats: el medi natural i el patrimoni.

Segons algunes de les conclusions de les xarrades realitzades el dia set de novembre a Cincorres, les terres roges tenen un patrimoni extraordinari.

Paleontològicament estem en una de les terres més riques d'Europa, amb restes de dinosaures i rèptils del cretaci, considerades com a úniques i poc explorades. L'activitat minera en aquestes terres hauria de tindre unes inversions en medis humans i materials molt elevades per assegurar que no es perque quasi cap fòssil, encara que és evident que s'assumeixen pèrdues de material paleontològic davant del suposat benefici econòmic.

Arqueològicament, com que són les terres més planes i conreables de la comarca, són extraordinàriament riques en jaciments ja des del neolític. Aquests jaciments poden ser excavatats sistemàticament, amb permís de la Conselleria de Cultura, i rescatats; però necessiten un bon treball d'adquisició de dades sobre l'arqueologia de l'espai, que serà eliminat amb l'activitat minera. El problema de les restes arqueològiques és que no generen cap benefici econòmic, per la qual cosa solen ser maltractades o

simplement excavades amb més rapidesa del que tal volta caldria. Si s'inicien els treballs d'extracció de l'argila, perdem la possibilitat d'explorar turísticament un patrimoni molt atractiu, en forma de visites guiades o de Parc Cultural.

Ambientalment, és evident la pèrdua de massa boscosa o, com és el cas, de cultura agrícola. Les conseqüències sobre el canvi d'escorrentia de les pluges, les afeccions als barrancs dels voltants, l'acceleració de l'erosió, i l'augment de partícules de pols en suspensió en l'aire, estan poc estudiades.

La llei de Mines contempla la realització d'un estudi d'impacte mediambiental, entre altres passos, que avaluï aquestes qüestions, on Medi Ambient suggereix o imposa acotacions, regeneracions, models d'extracció, etc. Però la decisió final d'obrir la mina o no (sospesant els informes dels experts i dels tècnics) la pren el Ministeri d'Indústria. Sabem que hi ha moltes pedreres abandonades per tot el país, també que no sempre es compleixen els terminis de regeneració, ni altres condicions establertes als estudis, i que no es contemplen estudis sobre les zones regenerades (anys després), ni pressupostos de manteniment dels aterraments.

Sanitàriament, va quedar clar que manquen estudis sobre les conseqüències de l'evident augment de pols en suspensió sobre el paisatge i sobre les poblacions veïnes a les pedreres. Tot i això, sí que hi ha algun estudi sobre els problemes que ocasiona a la gent que hi treballa a la pròpia mina al llarg dels anys: s'observa un augment dels problemes respiratoris. Es suggereix la deguda protecció amb mascaretes adequades.

Es difícil avaluar els problemes que la pols podria ocasionar als veïns d'un poble, però podria complicar els problemes respiratoris de la nostra gent gran.

És evident que la comarca té greus problemes i de molts tipus però actualment, el progrés, no passa per ser una «zona minera exportadora», ni fer-se territori industrial, tampoc es tracta de

ser un «àrea de descans d'autopista», sinó d'oferir productes de qualitat i, sobretot, serveis especialitzats.

La Plataforma Veïnal de Cincorres posa en qüestió el suposat benefici econòmic de les explotacions d'argila, i creu que és una agressió brutal al medi ambient, al paisatge, al patrimoni i a la cultura del poble i de la comarca.

Expo de preguntes

(A despropòsit de l'exposició de l'arxiprestal de Morella)

- Si és veritat que han de fer una exposició a l'arxiprestal per què no ens ho han dit fins ara?

- Si és veritat que han d'ocupar l'església, per què no ens ho han consultat?

- Si és precís fer ara una exposició d'orfebreria, perquè no la fan al convent de Sant Francesc?

- Si és veritat que el consell parroquial ens representa, per què ens ho han amagat tant?

- Si és veritat que som el poble de Déu, per què ens barren sa casa?

- Si és veritat que els visitants fan tanta nosa, per què es vol convertir l'arxiprestal en una exposició?

- Si és veritat que l'església és la casa de tots, per què només són uns els que són ben rebuts?

- Si l'autoritat és un servei a la comunitat, per què se'ns imposen les coses sense preguntar res?

- Si era tan precisa esta exposició, per què han esperat la proximitat de les eleccions?

- Si l'església no ha de ser el lloc de l'espectacle i el negoci, per què es munta tot això?

- Si és veritat que s'ha de donar opció al laïcat, per què se'ns bandeja tant de les decisions importants?

- Si és veritat que ja estem al segle XXI, com és que hi ha tan poca sensibilitat democràtica?

- I, ja per acabar. Qui necessita mèrits, qui s'ha de promocionar o qui ha d'ascendir amb tota aquesta festa?

Com tot és tan secret no serà molta sorpresa que no firmo, veritat?

No sé què pensar

Ja pots dir que quan es pensa en les coses fa la sensació que són contradictòries. El problema és precisament que la reconsideració i el pensament detingut ens porta en la mateixa direcció,

encara rebla el clau; realment vivim enmig de moltes contradiccions.

Davant de la constatació es poden prendre totes les opcions que vulgueu: des de la indiferència més evasiva fins al compromís més bel·ligerant. No tinc ganes de guerra, però també és evident que no tinc ganes de combregar amb rodes de molí.

L'última comparació, d'origen religiós, em ve molt bé per situar una miqueta una qüestió que em preocupa: el fet d'utilitzar (o potser hauríem de dir segrestar?) l'arxiprestal de Morella per a fer una exposició d'orfebreria. Això vol dir -segons tinc entès- que el temple quedaria ocupat en gran part i durant un llarg període per la mostra, cosa que el deixaria inhàbil per a albergar la gent en totes aquelles celebracions de presència important i nombrosa, penso ara en els soterrars, les festes de Sant Antoni, la Setmana Santa, el Corpus, La MaredeDéu d'Agost, etc.

Realment no em sorprendria gens si això ho haguera decidit la gent de Morella. Crec que els morellans tenen alguna cosa a dir com a patrons i propietaris (diguem-ho entre cometes) de l'edifici i, també, que molts morellans, que se senten cristians, poden tindre i de fet tenen opinions diverses i qualificades sobre l'afer.

Sigue com segue, això no s'ha comunicat a ningú dels possibles interessats, s'ha portat en secret, s'ha jugat a allò de *quien calla Ortega*, quan, de fet, no s'ha facilitat cap informació ni se n'ha fet cap publicitat. És a dir, s'ha fet amb tota la intenció d'evitar la discrepància i les argumentacions en contra. Tantes n'hi ha que no se senten capaços de rebatre-les? A la millor és que no hi ha prou raons per justificar el fet. També crec, i així m'ho han explicat sempre, que quan les coses s'han de fer d'amagat pot ser perquè els fets, els motius o les finalitats no es poden ensenyar o no tenen la noblesa que caldria.

També em sorprén molt la falta de capacitat d'opinió, de resposta i de reacció de la gent que deixa fer el que segueix sempre i quan no el molesten, encara que siguin casos i situacions que vulneren, com ara al meu parèixer, les normes més elementals de la convivència. Potser hem confós la comoditat i el menfotisme amb els principis i les argumentacions. També podria ser que haguérem arribat a un punt que les coses només es puguin fer per interès, per fer punts, per pujar o per accedir als llocs d'influència. Seria una trista constatació.

Julia Pastor Aguilar (30/12/2002)

Autorella

Concessionari oficial d'autos per a llaurar

Fa molts números que no els diem res a eixos d'AU! i pareix que s'estiguen deixant i comencen a repetir notícies, a fer faltetes i altres incorreccions d'eixes. Si no s'esmenen els haurem de fer un bon estiró d'orelles. I a tot això, a què ve tanta simbologia espanyola?

Diccio-9-ri Espalà-Catanyol Valenyol-Espacià

Diccionari en procés de privatització i en perill d'extinció perquè les Corts legalitzen moltes d'estes paraules "sense papers"

Manté els seus orígens: Encara està com al principi. Antífesi de l'evolució.

Manxa: Taca peculiar que serveix per a unflar.

El cult al cos: A on ha d'estar, si no? A la part del darrere.

Semijant: Aparigut. Sembliant. Semilar. Facsèmil.

Llellenda: Llechenda, lleijenda, llexenda i fins i tot llegenda.

Enochant: Jo enocho, tu pinocho, de nit.

Dat: Dada aportada en un momento dado

Solitaritat: Sentiment envers els altres exercit individualment

Fos: Clot líquid a la vora dels castells i fortaleses

Tolves: Tremuges. 2a pers. del sing. del pres. ind. d'olvar-se.

Revol: Muntar-se un escàndol en una corba.

Desmenutjar: Esmicoljar, bocinejar, trossejar, especejar, fer xixines.

Conciencudament: Actitud de fer les coses amb molta ciència.

Inenarrables vinyes: Frase pronunciada després d'haver ingerit inefables líquids inebriatius.

Els frutals i les vids: Dos dels elements més característics de la dieta mediterrània amb gran influència de la meseta.

Hai que dir: Expressió valenyola equivalent a la frase espalana hi ha que decir.

Metasòria

El més interessant d'una sòria no és el contingut o el que diu sinó saber qui ho ha dit o d'on ha eixit. Com veieu la qüestió important és la reproducció de la sòria, no la comunicació de missatges.

Xe, bé, bona gent...

Per primer cop a la història ha vingut un helicòpter a traslladar un accidentat. Esperem que no sigui només pel lloc de

l'accident. Caldria recordar que la proposta de l'helicòpter no ere una idea tan descabellada.

Per fi tenim contenidors de reciclatge d'envasos a Morella, que devie ser l'únic poble valencià sense poder separar el fem.

Lucecita

La vespra del 20-N van encendre les llums del castell i les muralles. Se supose que això no té connotacions commemoratives.

Preguntes al vent

1.- Voleu dir que encara és temps de fer *paradores nacionales*?

2.- Per què a tots els llocs on hi ha hagut mines tot va molt bé mentre funcionen i hi ha atur, fam i emigració quan l'explotació perd rendibilitat?

3.- Per a fer una carretera amb tantes corbes i canvis de rasant que no es pot avançar un camió del Forcall a Morella calia fer tanta destrossa a la mola i a la paciència de la gent?

4.- Quin dia apareixerà un vehicle a la falsa del Molí del Pont?

Ferrocarril

Segons fonts de solvència contrastada, el 28 de desembre del 2001 a l'estació de Vinaròs es va sentir: *próximo a efectuar su entrada por via segunda andén principal, tren con destino a Morella.*

Honorable

La reducció d'un 99,8 % d'hectàrees cremades pels incendis forestals a la nostra comarca, segons l'Honorable Conseller de Justícia i Administracions Públiques, es deguda a la política del govern de la Generalitat. Segons altres veus es deu a que queden poques coses per cremar.

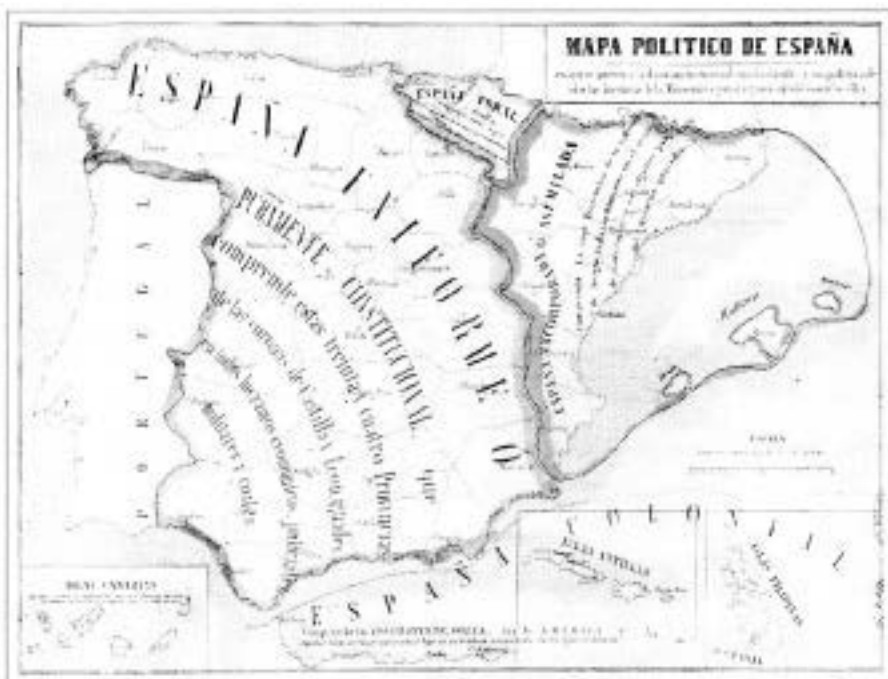
Las Dos Torres

La nova pel·lícula del cicle del Senyor dels Anells l'han rodada al costat del pantà de Santolea i al Portal de Sant Miquel, entre altres llocs.

Fa 15 anys....

La revista núm. 3 portava com a títol «Educació, el canvi que no arriba», ja hi havia subscriptors sense dades bancàries, i existien possibilitats de guanyar la demanda contra Endesa.

ESPAÑA UNA. Estem al melic de l'Espanya incorporada o asimilada

Retalls de la canallesca

A la premsa hem descobert un parell de coses: que per fi l'exèrcit espanyol fa alguna cosa de profit i que no més representem l'u per cent de la conca de l'Ebre amb la força corresponent.

La Maestrazgo ya es historia

La Brigada de Infantería Ligera queda disuelta tras 38 años de historia

Metàtesis comarcals

Cofadria	Cofadre
Grabiell	Radera
Percís	

Loteria

Això de vore a les participacions de Santa Llúcia les paraules *Olocau del Rey Teruel* ens ha fet molt mal a la vista. La culpa, com sempre, pareix que és dels pèrfids morellans.

Pensament

Voleu dir que hem de perdre el temps discutint si les barretes han de ser d'or o de plata, si resulta que són de gàbia?

Prestige

La gent de Galícia i els voluntaris ens han donat una lliçó d'esforç i solidaritat. Valdria la pena dir, a la vista dels fets, que la joventut no és tan estúpida com a voltes es vol fer creure.

Una vegada més els polítics han fet un paper d'estrassa, perquè no han estat prests ni han trobat el prestatge per demanar en préstec ajuts i diners per a les prestacions socials ni han sabut fer de prestidigitadors.

ELS PORTS

La CHE tarda 12 años en contestar una petición de extracción de grava

Aprovechen las ofertas

JULIO ORTÍ

Barri de l'Hostal Nou - Tel. 964 160 037

Servei Oficial

Vehicles nous i usats

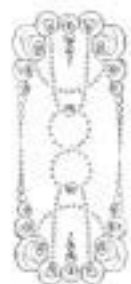
servicio
4x4

Julio Ortí
Taller

Vehicles
tot terreny
nous
i
usats

Hostal Nou s/n
12316 MORELLA
Tel. 964 160 037
Fax 964 173 158

J A F A T E M P S Q U E . . .

Per Julian Pastor Amela

Carreteres i carreteres

No hi ha dubte que quan es van fer les carreteres, com la nostra, allà pels anys vuitanta de segle dèneu, les van construir segons les necessitats del moment: vull dir per a carros, diligències i cotxes de cavalls que eren els mitjans de transport d'aquelles dates.

Totes les matèries primeres que necessitaven els fabricants de Morella a partir d'aquell moment ja venien per carretera i, a més, ja podien moure's més còmodament per a vendre els articles per tota la península en lloc d'anar amb cavalleries i per camins de ferradura.

Uns altres que també van aprofitar molt bé l'apertura de la carretera eren els que portaven raberes de porcs, tranquil·lament, al pas dels animals i els que amb una rabereta de cabres anaven de poble en poble mirant de vendre-les. I els gitanos que es presentaven amb una rècula de burros per a vendre o baratar, acompanyats d'un carramató on anava tota la família.

Però un dels transports més embolicats que es feia era el de pins. Els carregaven en unes carretes arrossegades per dos animals. El lloc on anaven les cavalleries havia d'estar ben obert i, per això, els cabirons, que solien ser de 7 a 10 m, s'havien de posar creuats de forma que els de la dreta eixien per l'esquerra de la carreta i viceversa els de l'esquerra. La carreta, vista per darrere, pareixia un gabell de puntes de cabiró que eixien un bon tros pels dos costats, de tal manera que quan havia de passar algun cotxe, donada l'estretor de la carretera, constituïa un veritable problema perquè, en la majoria dels casos, n'anaven sis o set juntes de colla. No dubto que d'això se'n recordarà encara molta gent perquè va durar ben bé fins a la dècada dels trenta del segle XX.

Però, tornant al principi... Tan prompte com hi va haver una carretera, prou bona per a les exigències del moment,

de seguida vam tindre una empresa de diligències per al transport de viatgers, mercaderies i tota classe d'encàrrecs entre Morella i Vinaròs. A Morella tenien la parada a l'hostal de Donís -prop del Portal de Forcall- i donava el servei un majoral, que conduïa la diligència i un sagal encarregat del tir de mules.

El tir de mules es canviava a Vallivana i a la Jana i el sagal encarregat sempre feia el mateix recorregut d'anada i tornada amb els seus animals.

Vaig sentir dir moltes vegades que, quan una cavalleria resultava molt guita, l'amo se'n solia desfer i la venia a l'empresa del cotxe, o sigui, per a la diligència, perquè allí s'amansava a pur de llargues caminades sempre a pas vivet i si això no era prou encara quedava el remei d'un pinso de guixes.

El transport de diligències es va acabar l'any 1909, perquè el dia 20 de febrer es va fundar una societat anònima de transports amb el nom de LA HISPANO-SUIZA DEL MAESTRAZGO, que en els seus estatuts pregonava que:

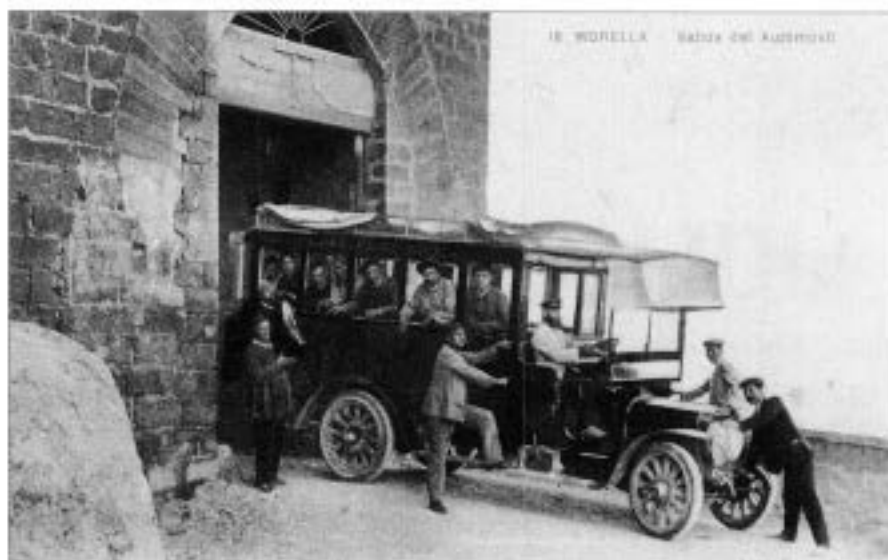
"El objeto inmediato de esta sociedad es el establecimiento y explotación de una línea de coches y camiones automó-

biles entre Morella y Anzoig, sin perjuicio de extender el radio de acción de la Sociedad a otras líneas y regiones".

No caldrà dir que, quan per Morella va córrer la veu que s'instaurava una empresa d'automòbils, va faltar temps perquè s'inventava una cançoneta al·lusiva al fet. Lamento no poder transcriure-la sencera perquè no la sé; ningú va poder ensenyar-me-la. Segur que devia calar molt o tindria poca substància i la gent no la va cantar massa. L'únic que recordo és la tornadeta que feia aixina:

Per allà pel mes d'abril
automòbils correran
i les xiques de Morella
totes nóvio trobaran.

L'arribada del primer cotxe a Morella va ser un vertader succés, com és de suposar. La gent acudia en multitud a veure'l no només el primer dia, sinó tots els dies, quan arribava, tant per la novetat del vehicle com per córrer la sòria de vore qui anava i venia. I a això contribuïa el fet que el tio Mateu, el carter, que vivia prop del portal de Sant Mateu, quan veia que el cotxe apareixia pel Collet d'en Belleta, ho anunciava amb uns so-

nors tocs de trompeta que ressonaven per tot el Sòl de Vila i la gent ja es preparava per a l'entreteniment diari. Total que va arribar un punt que l'empresa es va veure obligada a posar un reixat de fusta penjat a uns sis metres d'alçada dins de la cotxera i que el tio Calera deixava caure darrere del cotxe per evitar que la gent ho invadire tot.

El cotxe era un Hispano-Suiza de 15-20 cavalls, fabricat a Barcelona i matriculat a Castelló amb el número 9, amb un motor de quatre cilindres i rodes amb els radis de fusta i, damunt de les llanxes, gomes massisses. L'espai per als viatgers estava format per dos bancs correguts als dos costats de la carrosseria i folrats de xarol roig. Els farols, grossos i plantats als dos costats del radiador i que solien tindre un constant i breu tremolor efecte de les explosions del motor, s'encenien amb acetilè, gas de carburo que reaccionava amb l'aigua en un recipient instal·lat a l'estrep del cotxe.

La llum que irradiaven -cada farol tenia dos eixides de gas per a encendre i el seu corresponent reflector-, no arribava més enllà d'uns set metres o sigui que, més bé, pareixia llum de situació. Tot això contant que algun no s'apagava abans d'hora perquè el colp d'un clot de la carretera no fere petar el gros vidre que portaven. Per cert que, segons es deia, l'autoritat manava que a cada cotxe anare una persona tocant la trompeta quan trobaven cavalleries per la carretera, perquè els animals que no havien vist mai un artefacte sorollós com aquell s'esbarraven com a bèsties.

La particularitat d'aquells primers cotxes era que La Hispano els fabricava d'un en un. De tal forma que, quan es trencava una peça determinada, la fàbrica la feia i la servia exclusivament per a aquell vehicle. Allà pels anys 27 o 28

van començar a fabricar-ne a parelles i l'empresa morellana en tenia dos que eren coneguts com els bessons.

Molt prompte l'empresa va haver d'augmentar les activitats, atès el gran volum de filatura que entrava a Morella i els productes manufacturats que eixien. I, després d'absorbir una petita empresa que, amb un camió, es dedicava al transport, que es deia La Confianza, va adquirir dos camions alemanys, Benz-Gaguenau 40/50 HP, matriculats amb els números 71 i 72 de Castelló que tenien un xassís pesadíssim, les rodes massisses, i sobretot les del darrere, que eren dobles, tenien un pes exagerat.

I és el cas que amb estos dos camions no podien donar abast a les necessitats del transport, sobretot per la dècada dels anys vint. A Morella es fabricava una gran quantitat de faixes, d'alforges, de patens, etc. i, a més, els pobles de la comarca exportaven bona cosa d'espardenyes. Moltes voltes, per pujar de l'estació de Vinaròs una remesa de filatura d'Alcoi, la Hispano de Morella havia de

contractar uns quants carreters per poder moure tots aquells fardos, perquè amb els camions no n'hi havia prou.

Més avant, l'empresa morellana, a més d'ampliar el títol que va passar a ser *La Hispano Suiza del Maestrazgo Transportadora Morellana*, es va combinar amb els ferrocarrils i es va fer *Despacho Central de los Ferrocarriles del Norte de España*.

Este últim rètol el portaven tots els cotxes de l'empresa a més d'un flamant *CORREOS* amb lletres grosses, perquè una de les obligacions inherents a la concessió d'una línia de viatgers era la de portar el correu sense la més mínima compensació. Per això, el cobrador del cotxe era l'encarregat i responsable directe de l'entrega i recollida del correu de cada poble per on es passava. Tot això volia dir que, si afegim a la lenta marxa d'aquells cotxes primerenes el temps que s'invertia en atendre els viatgers entregant i acomodant les maletes i paquets a la buca i la gestió corresponent a l'estafeta de correus, la parada a cada poble es feia inacabable i el viatge incòmode i avorrit d'unes quatre hores llargues.

La gent es marejava una barbaritat. Tots ho atribuïen a la falta de costum d'anar en cotxe -com és natural la gent ho feia per primera volta- o també a la gran quantitat de corbes que tenia la carretera. Però, crec que hi havia una altra causa molt important perquè la gent tingueren el mareig tan fàcil i era que el silenciador del motor amb un tubet d'eixida de de menys d'un pam estava instal·lat justament per meitat de la carrosseria, o sigui que tots els gasos que expulsava el motor podien passar pels buits i les bades de la fusta de la carrosseria, com per exemple els que quedaven baix de les finestretes on es disposi-

Tribuladors de La Hispano

taven els vidres quan anaven obertes, i entraven a la cabina dels passatgers.

En fi, és una ullada a les condicions dels primers vehicles que, millorats en moltíssims aspectes, va tindre circulat la Hispano Morellana fins que, entrats els anys trenta va ser venuda a *La Hispano Fuente en Segures*.

Convindrà bé que ara parlem de les carreteres des dels seus principis fins més o menys el present. No cal fer menció de la meravella de carreteres que hem tingut per tota la comarca i l'anhel i esforços que van costar aconseguir una carretereta per poder entrar a alguns pobles. Crec que tenim poc que agrair als organismes oficials, sense voler parlar de les parades d'obres, talls de carreteres i atascament de projectes que sofrim actualment.

El nom de la nostra carretera en un principi era: *Carretera General Vinaròs-Viòria-Santander*. Naturalment, també passava per Saragossa. És a dir, quasi bé el mateix recorregut de l'Ebre en sentit invers. Posteriorment les carreteres han sigut numerades i han perdut la nomenclatura anterior.

Com hem dit ja, les carreteres es van fer pensant en les necessitats del moment, però quan va arribar l'automòbil prompte es va veure que la nostra tenie uns entrebancs més que notables. En primer lloc la rambla d'Anroig. La carretera l'atravesava en una extensió d'uns dos-cents metres i, quan hi havia pluges abundants o fortes revingudes de la neu de les muntanyes, eixie una bona riuada que privava el pas per complet. I farts, perquè això ocorria amb prou freqüència, l'any 1922 es va fer una desviació que ha durat fins a l'última renovació de la carretera.

Després hi havia el pas estret, a peu de rambla, de la Venta de l'Aire. Este va donar que parlar poques vegades. L'última

vegada que va traure les escriptures va ser a l'octubre del 1957, quan la riuada de València.

Un altre punt eren els portalets de Vallivana, molt bonics i que tancaven un recinte entranyable, però d'un pas tan estret que, quan havien de passar els primers autobusos, s'avisava continuament els viatgers que no tragueren el cap ni els braços per les finestretes no fore que toparen contra els pilars del portalet.

També hi havia les cèlebres corbes, sobretot les de Vallivana i les del Macareno. Tenien un traçat tan estret i pendent que els cotxes, que no eren molt grans, necessitaven tot l'espai disponible ajustant-se bé a la roca per un costat i al precipici per l'altre. A més s'havia de contar que la direcció d'aquells cotxes era pesadíssima i el xofer havia de fer un bon esforç a cada corba per girar ràpidament i eixir-ne airós, ja que en ser la marxa lentíssima les rodes encara pesaven més.

Per esta causa els camions que baixaven carregats, algunes vegades es van quedar penjats mig fora i mig dins a les corbes de Vallivana. I podeu suposar la fauada que representava traure'ls i tornar-los a posar a la carretera. S'havien de descarregar i després, amb els potents gats que portaven i un assortit de maromes enllaçades a les carrasques i molta força es plantava a la via, es tornava a carregar i per avant. Com no es tenien les grues que ara corren, havien de pensar-se-les totes. El cas és que ho aconseguien.

Capítol apart mereix l'estat del ferm. Normalment es trobava en un estat deplorable. Les plogudes intenses, les nevades, les tronades i les rodes dels carros ho omplien tot de regalls, de pedres soltes i de clots per tot arreu. Encara que hi havia uns camineros cada sis quilòmetres que feien el que podien per tapar

estes deficiències omplint de terra els clots i els regalls, la primera plogudeta s'ho emportava tot i tornàvem a estar a les mateixes.

I quan, per fi, es determinava reparar algun tram de la via es contractaven uns operaris que, amb una rècula de burros, carrejaven la pedra en cantalots i l'abocaven a un costat de la carretera reduint el pas en un terç.

Després venien els picapedrers que, a mesura que la matxacaven, l'anaven escampant i deixaven un pas lliure d'una meitat. A continuació, els medidors de metres cúbics que la tornaven a repretar una mica i, finalment, el cilindre, carros d'aigua i el personal per a escampar i amañonar la grava que es feia damunt del ferm tal com estava.

Més avant, quant ja van tindre un aparell per a remoure el trespol a fi que s'agarrara més bé la grava, es dedicaven a llaurar d'un colp quatre o cinc quilòmetres i mentre no ho acabaven d'arreglar passa per on pugues.

La dificultat pitjor de totes era la neu. Pels anys vint i trentes les nevades eren freqüents i molt abundants. Totes solien ser d'un pam quan no ho eren de tres. I com no hi havia cap organisme oficial que es preocupava, ni cap mitjà per llevar la neu, a cada nevada quedava la carretera tallada i en pau. D'altra banda, com la companyia concessionària de la línia de viatgers era la responsable de portar el correu, cada volta que nevava havia de buscar alguna persona que, amb cavalleries, s'allargara fins a Vallivana a traure el correu de Morella i a portar les saques que deixava el cotxe que feia el servei de Catí a Vinaròs. O sigui que a cada nevada ja teníem al tio Pelegrí anant i venint de Vallivana amb el correu, esperant que vinguere una mica de blonor i es poguere intentar passar amb algun cotxe.

Quan això ja pareixie possible, tot el personal de la Hispano, sense ajuda de ningú, ni tan sols dels camineros que prou feien si llevaven algun ventisque-ret, intentaven obrir camí amb un cotxe que a cada corba se n'anava a la cuneta amb una ràpida i breu patinada, perquè, com es natural, després de nevar gelave de fort i quedave tot en un carròs.

Quantes vegades s'havie de desistir després d'haver estat levant neu des de les nou del matí a les tres de la tarde sense haver pogut passar de la segona corba del Collet d'en Belleta, perquè, a més, es feien uns ventisquers ben assaonats. Els plans de la Torreta i de la Llo-ma tenien trossos de carretera completament nets, pero cada quinze o vint metres et podies trobar amb un considerable muntó de neu. El trosset de la corba del Sombrero n'acumulave sempre tones i tones.

Tot això representave que la carretera estave tallada durant quinze dies o tres setmanes -a voltes més- i quedave incommunicant tota la comarca. Hem d'afegir que el Port de Torremiró, com tenie una trinxera que el vent omplie fins dalt, podie estar dos mesos tancat.

En resum, tota la comarca aïllada un rastre de dies un hivern sí i l'altre també sense que cap autoritat provincial ni nacional prengueren cap mesura per solucionar les necessitats de qualsevol ordre o urgències de salut que pogueren presentar-se. Tot el món tan tranquil. Això sí, el que no faltave mai i estave sempre a punt amb una puntualitat exagerada ere la relació de rebuts de contribució i arbitris que cada quisque havie de pagar a canvi d'unes atencions o servicis que la superioritat oblidave olímpicament.

I si amb la neu tot això passave a la carretera principal de la comarca, excuso dir com anaven les coses per les altres carreteres de l'entorn, on tot depenie dels esforços del soferts veïns dels pobles i dels masos, treballs i grossos. Per a mostra us en referiré un.

Fa temps, em contave un home de la Cañada de Benatanduz, que, en una nevada prou bona, una dona es va posar de part, el practicant del poble va vore que la cosa no anave pel camí dret i ere necessari traure la pacient a un altre lloc on la pogueren atendre. Tot el poble a una, van reunir una quarantena passada de cavalleries de què disposaven i, en fila índia i cadascuna amb un cabirinet penjant van eixir obrint un camí de neu aplastada i un poc apartada a fi que la dona poguere passar sense impediments. Quan des del poble van creure, al cap

del temps convenient, que l'expedició ja haurie arribat on la neu ja no ere una barrera, amb la rapidesa que els permetien les circumstàncies -tenint present que la pacient anave amb cavalleria-, la van poder portar on fore atesa correctament.

Allà pels anys 30, el cap d'Obres Públiques de Castelló, Martín Guasp Pou, va fer uns projectes per a suprimir totes les corbes des de Vallivana a Morella. Els anys 1934 i 1935 es van desviar les de Vallivana i les del Collet d'en Belleta i es va començar la desviació per evitar les del Pont de la Bota. A tal efecte es van fer treballs per l'ombria del barranc de la Bota i a Querol a l'alçada de l'entrador de la carretera de Vallibona, però, vam entrar a l'any 36, va estallar la maledita guerra i tot va quedar en orris. Bé podríem dir que l'inclita carretera general dels seus principis per tot el que hem assenyalat es va anar convertint en una carretereta i poc més.

I en este estat de les carreteres i comptant, a més, que tenien trossos on estaven malmeses amb quatre soles ben profunds que feien els carros anant i tornant del tros, també es feien carreres de bicicletes amb aquelles màquines pesades que tenien un pi-

nyó fix a un costat de la roda del darrere i un altre de lliure a l'altre cantó. No sé com podien córrer tranquil·lament per aquelles carreteres que sempre estaven, per acabar-ho d'adobar, ben sembrades de claus de ferradura. Clar que els corredors sempre anaven ben assortits de tubulars, perquè les punxades segur que les tenien una darrera l'altra. Normalment en solien portar dos voltats pels braços i l'esquena i, alguns, dos més entre els dos potets d'aliment o aigua que duien al manillar a més d'un altre parell davall del seient. Els dos pots del manillar tenien al mig de la tapa un tubet de goma d'un pam de llarg que el corredor podie xuclar amb la boca i beure'n el

IV VUELTA CICLISTA
a la PROVINCIA
de CASTELLÓN

Organizada por

DIAS 30 Y 31 DE OCTUBRE
Y 1 DE NOVIEMBRE DE 1934

Deposito y fabrica:
A. Torreg. No 32

MANUFACTURAS
CORCUERA
CASTELLÓN

Teléfono 1713
Fabrica 1713
Telégrafo 2217

contingut sense necessitat de llevar les mans del manillar.

L'any 1924, al mes d'octubre es va celebrar la primera carrera Vila-real-Morella-Vila-real. Es va fer l'últim dissabte del mes i, naturalment, va coincidir amb la festa del Roser que feien al barri del Sòl de Vila. Aquella tarde hi havia bou en corda i tota l'expedició de vilarealencs van xalar d'allò més davant i darrere del bou. L'etapa i la carrera les va guanyar un tal Gabriel Cruz, de Sabadell.

Com la carretera era tota de terra, replegaven tanta quantitat de pols per la cara i per tot el cos que pareixien tament fantasmes. Els que anaven d'acompanyants en moto estaven tan desfigurats com els corredors.

Esta carrera ja no es va celebrar més fins l'any 1941, que la va guanyar Antonio Escuriet, de Vilanova de Castelló. S'ha de dir en honor a l'organització de Vila-real que per esta carrera han desfilat totes les figures punteres del ciclisme nacional.

Els anys 1932 i 1933, la Volta a Levante va fer la primera etapa de València a Morella. A esta prova ja figuraven totes les figures del ciclisme: Cañardo, Esquerri, els germans Montero, Trueba, Escuriet, etc. El primer any va guanyar l'etapa Vicente Paulo de la Vall d'Uixó, un corredor sense fama, que es va escapar del pilot i ja no se'l van poder fer. El segon any la va guanyar Ricardo Montero.

Morella es va emportar per dos voltes el premi que l'organització concedia a la ciutat que els acollia millor. És de notar que en eixos temps els corredors s'havien de valdre pel seu compte sense ajuda de ningú, no disposaven de cap equip ni cap mecànic que els cuidara ni res per l'estil. Les úniques fàbriques de bicicletes que es coneixien eren ORBEA i BH i, que jo sàbia, l'única cosa que els donaven als corredors era el mallot amb la marca ben visible.

Cadascú corria pel seu compte. L'única cosa era, si de cas, que alguns s'orga-

nitzaven de manera que es pogueren ajudar entre ells a canvi de compartir els premis obtinguts o acords similars. Però res més. Es deia que algun corredor va haver d'abandonar una volta agotats tots els tubulars perquè ningú no li'n deixava. I va ser molt comentat el fet que el corredor Cañardo, que anava destacat en una carrera, va acabar l'etapa amb una bicicleta que li va emprar un espectador a la carretera, perquè ja havia esgotat tot el material.

El 10 de setembre de l'any 1931, la Volta a Catalunya va fer una etapa de Reus a Alcanyís passant per Morella. La Vanguardia va il·lustrar a tota pàgina el pas dels corredors per Vallivana. En esta carrera anaven un grapat de figures internacionals.

El pas per Morella es va determinar de la forma següent: entrada pels Arcs de la Pedrera, Santa Llúcia el Portal de Sant Miquel i a la Plaça on, justet a la vora de les calçadetes de Cinto, hi havia una taula plena de tota classe de fruita fresca, que els corredors podien agarrar parant-se o amb una sarpada tot passant. Des d'allí, pel Pla d'Estudi a l'Alamera i, per la baixada de la Nevera, tornar a Santa Llúcia i els Arcs per tornar a enllaçar amb la carretera general. No sé a qui se li va poder ocórrer tal despropòsit, però va ser una ocurrència.

Va resultar que van entrar el primer grup i alguns més però, quan els que entraven a continuació es trobaven amb els que ja eixien, pegaven mitja volta i se'n anaven sense entrar al poble. A més, alguns camionets dels seguidors se les van vote negres per passar pel Portal del Pla d'Estudi i uns altres se'n van haver d'entomar.

A la Volta a Catalunya anava un gran nombre de corredors -a la de Levante, una quarantena-; i recordo que, quan ja feie més d'una hora que havien passat els primers, encara en passaven alguns per la volta de les carreteres i algun que altre, a peu amb la bicicleta a la mà, esperant el cotxe que porte la granera.

Ja veieu on ens ha portat la carretera. A modo de cloenda vull dir que hem sofert estes carreteres al llarg de moltíssims anys. Quasi bé podem dir que hem entrat al segle XXI amb carreteres decimonòniques, encara que alguns trams ja s'han anat modificant recentment, però només cal mirar el que encara hi ha per la comarca per fer-se'n un compte.

Esperem que algun dia, *quien corresponda*, tingue la feliç idea d'afavorir un poquet una comarca inveteradament oblidada.

XII Gran Premio Villarreal-Morella-Villarreal
PATROCINADO POR LOS IL.MOS. AYUNTAMIENTOS DE VILLARREAL Y MORELLA

Señora María del Carmen Díaz Arzúbal, Reina de Fiestas 1954 y Askennotes, vencedora del VIII Gran Premio Villarreal.

días 5 y 6 Septiembre de 1959

2.º Trofeo Virgen de Vallivana
Campeonato Regional de Montaña y V trofeo TECSAN

CAFETERIA - RESTAURANT

Rourera

Tel. 964 160 308
MORELLA

**MARISCOS I PEIXOS FRESCOS TOTS
ELS CAPS DE SETMANA**

des de 1970!

ESPECIALITATS PER ENCÀRREC:

Cabridet al forn
Truita farcida
Perdiu amb col
"Puchero" casolà

EL MILLOR DE ROURERA: LA SEUA CLIENTELA

Plano de la Villa y Castillo de Morella.

- A. El Castillo.
- B. La Villa.
- C. Puerta Seriza.
- D. Torre del Bordell.
- E. Torres de las Avenas.
- F. Puerta de Sta Miguel.
- G. Torre redonda.
- H. Torre de la Fuente.
- I. Savadero.
- K. Torre del Queso.
- L. Puerta
- M. Torre de Benito.
- N. Puerta de Sta Matheo.
- O. Torre de la Señã.
- P. Puerta del Sorcall.
- Q. Torre de las Palomas.
- R. Torre de los Juradas.
- S. Puerta de los Estudios.
- T. Torre del Palau.
- V. Plano de los Estudios.
- X. Quartel empezado.
- Y. Balza que recoge las Aguas
llovedizas.
- Z. La Mesquita.
- &. La Iglesia mayor.
- 5. Conbento de Sta Fran.^{co}

Escala

1:3.656

